

Vlaanderen
is erfgoed

Beschermingsdossier

Het graf en het grafteken Deschuyffeleer
in Wemmel

monument

Agentschap
Onroerend
Erfgoed

Beschermingsdossier:

Het graf en het grafteken Deschuyffeleer, Wemmel, G. Van
Campenhoutstraat zonder nummer – monument

INHOUDELIJK DOSSIER

Dossiernummer: 4.001/23102/109.1

Joeri Mertens

4/03/2019

INHOUDSTAFEL

1.	Thema funerair erfgoed in de Vlaamse Rand	4
1.1.	Definities.....	4
1.2.	Onderzoek funerair erfgoed in de Vlaamse Rand in 2014 en 2018	6
1.3.	Graftekens, een geschiedenis.....	9
1.4.	Maatschappelijke betekenis van graftekens	13
1.5.	Motivering van de selectie	15
1.5.1.	Waarden voor bescherming	15
1.5.2.	Selectiecriteria	15
2.	Beschrijvend gedeelte	17
2.1.	Situering	17
2.2.	Historisch overzicht	17
2.2.1.	Jozef Deschuyffeleer	17
2.2.2.	Oscar De Clerck	18
2.3.	Beschrijving met inbegrip van de erfgoedelementen en erfgoedkenmerken.....	23
2.4.	Fysieke toestand van het onroerend goed	23
3.	Evaluerend gedeelte	23
3.1.	Evaluatie van de erfgoedwaarden	23
	De historische waarde van het graf en grafteken Deschuyffeleer:.....	23
3.2.	Motivering van het type bescherming.....	24
3.3.	Motivering van de afbakening van de bescherming	24
3.4.	Juridische toestand.....	24
3.4.1.	Onroerend Erfgoed:	24
3.4.2.	Ruimtelijke ordening:	24
4.	Beheersvisie	25
4.1.	Beheersdoelstellingen voor het beschermd onroerend goed	25
4.2.	Bijzondere voorschriften voor het beschermd onroerend goed.....	25
4.3.	Toelatingsplichtige handelingen voor het beschermd onroerend goed	25
5.	Bronnen	26
6.	Bijlagen bij het inhoudelijk dossier	28
6.1.	Omgevingsplan	28
6.2.	Fotobijlage	28
6.3.	Documentatie	28

1. THEMA FUNERAIR ERFGOED IN DE VLAAMSE RAND

In de beleidsbrief 2017-2018 voorziet minister Bourgeois onder initiatief 14 het verder inventariseren en opstellen van beschermingsvoorstellen in hanteerbare deelpakketten. Daarbij wordt de Vlaamse Rand genoemd als initiatief volgend op de lopende herinventarisatie.

Dit dossier behoort tot de thematisch-geografische beschermingscampagne 'Funerair erfgoed in de Vlaamse Rand'.

Het eerste hoofdstuk is een onderzoeksrapport met een historisch overzicht van het thema, waardenstellingen en selectiecriteria. Het vormt de basis voor een criterianota die in opmaak is en in 2019 verwacht wordt. De criterianota zal de ruimere visie op beschermen van funerair erfgoed mee bepalen.

1.1. Definities

Begraafplaatsen

Een begraafplaats is een terrein waar de stoffelijke resten van overledenen begraven worden, uitgestrooid of bijgezet.¹ Het is een overkoepelende term die zowel kerkhoven als buitenstedelijke begraafplaatsen omvat.

Kerkhoven

Een kerkhof is een (meestal) omsloten terrein rondom de kerk, dat doorgaans wordt gebruikt als begraafplaats.²

Buitenstedelijke begraafplaatsen

Begraafplaats aangelegd buiten de stedelijke context als gevolg van het keizerlijke decreet uit 1784 dat begraven binnen de stadsmuren verbood.³

Graf

Een graf is een uitgraving in de grond die wordt gebruikt voor begraving.⁴

Het kan zowel om de bijzetting van een lichaam gaan (inhumatiegraf) als om een bijzetting van assen (crematiegraf).

Grafteken

Met graftekens, volgens de thesaurus Onroerend Erfgoed ook 'funeraire constructies' genoemd, worden de gedenktekens op graven bedoeld.⁵

¹ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2017: *begraafplaatsen* [online], <https://thesaurus.onroenderfgoed.be/conceptschemas/ERFGOEDTYPES/c/54> (geraadpleegd op 8 maart 2018)

² AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2017: *Kerkhoven* [online], <https://thesaurus.onroenderfgoed.be/conceptschemas/ERFGOEDTYPES/c/232> (geraadpleegd op 8 maart 2018).

³ MERTENS J. 2016: *Funerair Erfgoed in Vlaanderen - Op zoek naar de doden tussen de levenden*, onuitgegeven studie Onroerend Erfgoed.

⁴ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2018: *graven* [online], <https://thesaurus.onroenderfgoed.be/conceptschemas/ERFGOEDTYPES/c/1227> (geraadpleegd op 19/07/2018).

⁵ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2018: *funeraire constructies* [online], <https://thesaurus.onroenderfgoed.be/conceptschemas/ERFGOEDTYPES/c/174> (geraadpleegd op 19/07/2018).

Beschermd funerair erfgoed in de Vlaamse Rand

Tot het onderzochte gebied behoren 19 gemeenten met in totaal 61 begraafplaatsen en 47 bewaarde kerkhoven⁶.

In de Vlaamse Rand werd voor 2014 geen gericht alomvattend onderzoek gedaan naar de erfgoedwaarden van begraafplaatsen. Enkel de kerkhoven werden geëvalueerd op hun erfgoedwaarde. Dat gebeurde vaak in combinatie met de parochiekerk. De begraafplaatsen werden op een ad-hocbasis geëvalueerd.

Op 1 januari 2017 hadden 28 kerkhoven een vorm van bescherming. Elf kerkhoven werden beschermd als landschap, negen als dorpsgezicht en acht als monument.⁷

- Asse (Mollem), Sint-Stefanuskerkhof, DG 10/01/1980, volkskundige waarde. <https://inventaris.onroenderfgoed.be/erfgoedobjecten/76806>
- Asse (Mollem), Sint-Antoniuskerkhof, kerk met kerkhof M 10/01/1980, historische waarde; DG 10/01/1980, artistieke waarde. <https://inventaris.onroenderfgoed.be/erfgoedobjecten/76823>
- Asse (Zellik), Sint-Bavokerkhof, kerkhof met omheiningsmuur L 25/03/1938, visuele waarde. <https://inventaris.onroenderfgoed.be/erfgoedobjecten/76857>
- Asse (Bekkerzeel), Sint-Godarduskerkhof, kerk en kerkhofmuur M 13/11/2002, historische en artistieke waarde, DG 13/11/2002, historische waarde. <https://inventaris.onroenderfgoed.be/erfgoedobjecten/76780>
- Beersel (Alseberg), OLV-kerkhof, kerkhof + trappen M 30/6/2004, historische waarde. <https://inventaris.onroenderfgoed.be/erfgoedobjecten/38859>
- Dilbeek (Itterbeek), Sint-Pieterkerkhof, muur M 30/9/1974, algemeen belang. <https://inventaris.onroenderfgoed.be/erfgoedobjecten/38981>
- Dilbeek (Sint-Anna-Pede), Sint-Annakerkhof, L 19/1/1944, esthetische waarde. <https://inventaris.onroenderfgoed.be/erfgoedobjecten/38985>
- Dilbeek (Sint-Martens-Bodegem), Sint-Martinuskerkhof, kerkhofmuur M 23/10/1981 + kerkhof DG 23/10/1981, historische en artistieke waarde. <https://inventaris.onroenderfgoed.be/erfgoedobjecten/39029>
- Dilbeek (Sint-Ulriks-Kapelle), Sint-Ulrikskerkhof, DG 16/10/1980, artistieke en historische waarde. <https://inventaris.onroenderfgoed.be/erfgoedobjecten/39057>
- Dilbeek (Groot-Bijgaarden), Sint-Egidiuskerkhof, L 20/10/1947, esthetische waarde. <https://inventaris.onroenderfgoed.be/erfgoedobjecten/38967>
- Drogenbos (Drogenbos), Sint-Niklaaskerkhof, L 8/4/1946, esthetische waarde. <https://inventaris.onroenderfgoed.be/erfgoedobjecten/39072>
- Grimbergen (Grimbergen), Allerheiligste Verlosserkerkhof, DG 18/09/1981, historische waarde. <https://inventaris.onroenderfgoed.be/erfgoedobjecten/75293>
- Kraainem (Kraainem), Sint-Pancratiuskerkhof, M 30/09/2014, historische, artistieke, volkskundige, sociaal-culturele en wetenschappelijke waarde. <https://inventaris.onroenderfgoed.be/erfgoedobjecten/39908>
- Linkebeek (Linkebeek), Sint-Sebastianuskerkhof, L 5/10/1953, historische en artistieke waarde; M 7/4/1995, historische en artistieke waarde. <https://inventaris.onroenderfgoed.be/erfgoedobjecten/40018>
- Meise (Wolvertem), Heilige Laurentius en Heilige Gorikkerkhof, M 22/11/2001, historische en artistieke waarde. <https://inventaris.onroenderfgoed.be/erfgoedobjecten/40189>

⁶ In de Vlaamse Rand staan 88 parochiekerken.

⁷ In het document wordt er als volgt verwezen naar een monument (M), dorpsgezicht (DG), landschap (L), gevolgd door de datum van bescherming en de erfgoedwaarden.

- Meise (Wolvertem), Sint-Medardus en St-Gildarduskerkhof, M 1/10/2010, historische en artistieke waarde; Rossemdorp (gehucht) DG 1/10/2010, historische waarde.
<https://inventaris.onroerendergoed.be/erfgoedobjecten/40218>
- Merchtem (Brussegem), Sint-Stephanuskerkhof, L 13/09/1976, algemeen belang.
<https://inventaris.onroerendergoed.be/erfgoedobjecten/40295>
- Merchtem (Brussegem), Sint-Jan de Doperkerkhof, M 13/11/2002, historische en artistieke waarde.
<https://inventaris.onroerendergoed.be/erfgoedobjecten/76331>
- Merchtem (Hamme), Sint-Gudulakerkhof, L 10/12/1947, esthetische waarde.
<https://inventaris.onroerendergoed.be/erfgoedobjecten/40328>
- Sint-Pieters-leeuw (Sint-Pieters-Leeuw), Sint-Pieterkerkhof, L 27/6/1948, esthetische waarde.
<https://inventaris.onroerendergoed.be/erfgoedobjecten/40621>
- Tervuren (Vossem), Sint-Pauluskerkhof, dorpskom met Voervallei DG 18/09/1981, historische en artistieke waarde.
<https://inventaris.onroerendergoed.be/erfgoedobjecten/42804>
- Tervuren (Tervuren), Sint-Jan Evangelistkerkhof, L 8/02/1946, artistieke waarde.
<https://inventaris.onroerendergoed.be/erfgoedobjecten/42768>
- Vilvoorde (Houtem), Sint-Antonius Abtkerkhof, L 22/10/1975, DG 22/09/1982, historische en artistieke waarde.
<https://inventaris.onroerendergoed.be/erfgoedobjecten/70614>
- Wemmel (Wemmel), Sint-Servatiuskerkhof, L 24/10/1947, esthetische waarde.
<https://inventaris.onroerendergoed.be/erfgoedobjecten/89977>
- Wezembeek-Oppem (Wezembeek-Oppem), Sint-Pieterskerkhof, DG 19/04/1982, historische en artistieke waarde.
<https://inventaris.onroerendergoed.be/erfgoedobjecten/40858>
- Zaventem (Sterrebeek), Sint-Pancratiuskerkhof, M 15/05/2001, historische en artistieke waarde; DG 15/05/2001, historische waarde.
<https://inventaris.onroerendergoed.be/erfgoedobjecten/40929>
- Zaventem (Nossegem), Sint-Lambertuskerkhof, L 8/02/1946, artistieke waarde.
<https://inventaris.onroerendergoed.be/erfgoedobjecten/40907>

Er werd in de Vlaamse Rand één begraafplaats beschermd als monument.

- Beersel (Lot) begraafplaats, Kerkhofstraat 13, M 12/7/2007, historische en artistieke waarde.
<https://inventaris.onroerendergoed.be/erfgoedobjecten/201108>

Er werden in de Vlaamse Rand nog geen individuele graftekens beschermd voor 2018. De bescherming van vijf kunstenaarsgraven is in voorbereiding.

1.2. Onderzoek funerair erfgoed in de Vlaamse Rand in 2014 en 2018

Kerkhoven en begraafplaatsen

Als voorbereiding op het beschermingsdossier werden de kerkhoven geëvalueerd in 2014 en de begraafplaatsen in 2018. Uit het terreinonderzoek bleek dat er geen kerkhoven zijn die omwille van een ensemblewaarde van kerk met kerkhof en graftekens dienen beschermd te worden. De resterende kerkhoven zijn voornamelijk kerkhofsites die grotendeels of volledig geruimd zijn en meestal werden ingericht als groene ruimte in de dorpskern rond de kerk. Ze worden door de gemeentelijke overheden beheerd en verdere actie naar bescherming is niet prioritair.

Het onderzoek naar de begraafplaatsen in 2018 toonde aan dat er geen begraafplaatsen zijn waar de erfgoedwaarde zo uniek is dat ze in hun totaliteit beschermd moeten worden.

Ensembles van graftekens

Uit het onderzoek van 2018 blijkt dat vijf sites een waardevol geheel aan graftekens bezitten waar zowel de beeldwaarde als de ensemblewaarde hoog zijn.

- Grimbergen (Humbeek), Holbroek, begraafplaats (oudste deel met de grafkapel Lunden)
<https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/76467>
- Merchtem (Merchtem), Brusselsesteenweg, begraafplaats (graftekens langs de kruisende centrale paden en het graf van componist De Boeck)
<https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/303861>
- Overijse (Overijse), Solheide, begraafplaats (ensemble van graftekens langs de kruisende centrale paden)
<https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/301632>
- Sint-Pieters-Leeuw, (Ruisbroek), Groot-Bijgaardenstraat, begraafplaats (oudste deel met slachtoffers van het treinongeval in Vorst 1899, ereperk, graftekens langs de paden)
<https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/90842>
- Vilvoorde (Vilvoorde), Mechelsesteenweg, stedelijke begraafplaats (oudste deel met beboomde paden en graftekens voor een stedelijke elite)
<https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/70482>

Individuele graftekens

In de Vlaamse Rand bleven er individuele graftekens bewaard die omwille van hun historische en architecturale waarden en omwille van het historisch-maatschappelijk betekenis van de begraven persoon erfgoedwaarde bezitten. Er zijn vijf kunstenaarsgraven en zestien artistieke en historisch beschermenswaardige graftekens. Ze worden in het kader van dit project verder in deelpakketten onderzocht.

Kunstenaarsgraven

- Dilbeek, d'Arconatistraat, begraafplaats: graf van de kunstschilder Jean Brusselmans
Niet opgenomen in de inventaris van het bouwkundig erfgoed
- Dilbeek (Sint-Ulriks-Kapelle), Sint-Wivinadreef, begraafplaats van de Broeders van de Christelijke Scholen met het graf van Alfons Hoppenbrouwers en aansluitend de begraafplaats van de Zusters en Broeders van Don Bosco
<https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/212382>
- Machelen (Diegem), Zaventemsesteenweg, begraafplaats: graf van de schilder-beeldhouwer Victor Servranckx
<https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/77599>
- Zaventem (Nossegem), Namenstraat, begraafplaats: graf van de beeldhouwer Pieter Braecke
<https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/215443>
- Zaventem (Sint-Stevens-Woluwe), Sint-Stefaansstraat, begraafplaats: graf van de beeldhouwer Oscar de Clerck
<https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/127227>

Er kan niet uitgesloten worden dat er kunstenaarsgraven niet teruggevonden werden in de Vlaamse Rand als gevolg van beperkte publicaties en inventarisatie. Kunstenaars met eenvoudige, weinig artistieke grafstenen of zonder verwijzing naar hun kunstenaarschap werden niet weerhouden.

Historische, architecturaal, artistiek en/of volkskundig waardevolle graftekens

- Beersel (Dworp), Molenveld, begraafplaats: Grafteken voor de familie Lassarre (ontwerper Henri Lacoste)
<https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/304413>
- Beersel (Huizingen), Ansberg, begraafplaats: mausoleum Torley-Devillers
<https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/303327>
- Grimbergen (Grimbergen), Veldkantstraat, begraafplaats: grafteken voor de Familie Pincket (kunstenaar Félix Roulin)

- <https://inventaris.onroerendergoed.be/erfgoedobjecten/75271> (het grafteken wordt niet vermeld)
- Sint-Pieters-Leeuw (Sint-Pieters-Leeuw), Galgstraat, begraafplaats: grafteken voor Albert van Cotthem (kunstenaar Victor Rousseau)
<https://inventaris.onroerendergoed.be/erfgoedobjecten/90744> (het grafteken wordt niet vermeld)
 - Tervuren (Tervuren), Duisburgsesteenweg, begraafplaats: grafteken voor de familie Dielens-Nys (kunstenaar Léon Sarteel)
<https://inventaris.onroerendergoed.be/erfgoedobjecten/300078> (het grafteken wordt niet vermeld)
 - Tervuren (Tervuren), Duisburgsesteenweg, begraafplaats: grafteken voor Juste B.C.I. Laga
<https://inventaris.onroerendergoed.be/erfgoedobjecten/300078> (het grafteken wordt niet vermeld)
 - Machelen (Machelen), Kerkhofdreef, begraafplaats: grafkapel van de familie Rittweger
<https://inventaris.onroerendergoed.be/erfgoedobjecten/77620>
 - Vilvoorde (Vilvoorde), Mechelsesteenweg, begraafplaats: grafteken voor de familie Deneve-Moreau (kunstenaar: Antoon van Parys)
<https://inventaris.onroerendergoed.be/erfgoedobjecten/70482> (het grafteken wordt niet vermeld)
 - Vilvoorde (Vilvoorde), Mechelsesteenweg, begraafplaats: grafteken voor de familie Gelders (kunstenaar René Boschmans)
<https://inventaris.onroerendergoed.be/erfgoedobjecten/70482>
 - Vilvoorde (Vilvoorde), Mechelsesteenweg, begraafplaats: grafteken voor Jan Poot (kunstenaar Mathieu Desmaré)
<https://inventaris.onroerendergoed.be/erfgoedobjecten/70482>
 - Wemmel (Wemmel), G. Van Kampenhoutstraat, begraafplaats: grafteken voor de familie Deschuyffeleer-Delvoye (kunstenaar Oscar de Clerck)
<https://inventaris.onroerendergoed.be/erfgoedobjecten/89952> (het grafteken wordt niet vermeld)
 - Zaventem (Sterrebeek), Burchtstraat, begraafplaats: grafteken voor Jean-Marie Derscheid
<https://inventaris.onroerendergoed.be/erfgoedobjecten/127098>
 - Zaventem (Zaventem), Kerkhoflaan, begraafplaats: grafteken voor de familie Coppin-Van Geetsom (kunstenaar Gustave Fischweiler)
<https://inventaris.onroerendergoed.be/erfgoedobjecten/127119>
 - Zaventem (Zaventem), Kerkhoflaan, begraafplaats: grafteken voor de familie Quitmann (kunstenaar André Allar)
<https://inventaris.onroerendergoed.be/erfgoedobjecten/127119>
 - Zaventem (Zaventem), Kerkhoflaan, begraafplaats: grafteken voor de familie Feldheim
<https://inventaris.onroerendergoed.be/erfgoedobjecten/127119>
 - Zaventem (Zaventem), Kerkhoflaan, begraafplaats: grafteken voor Filip De Greef
<https://inventaris.onroerendergoed.be/erfgoedobjecten/127119>

Calvaries

In de Vlaamse Rand zijn er twee calvaries uniek omwille van hun vormgeving. Ze overstijgen het traditionele massaproduct.

- Asse-centrum (Asse), Mollemseweg, begraafplaats: calvarie naar ontwerp van Antoon Van Parys in combinatie met de lijnbeplanting van taxus en hulst. Niet opgenomen in de inventaris van het bouwkundig erfgoed
- Wemmel (Wemmel), G. Van Campenhoutstraat, begraafplaats: calvarie met familiegraven
<https://inventaris.onroerendergoed.be/erfgoedobjecten/89952>

Beide dossiers zijn in voorbereiding.

Brusselse begraafplaatsen

In de Vlaamse rand liggen vier begraafplaatsen die eigendom zijn van gemeenten uit het Brusselse gewest. Ze vertonen een geheel eigen typologie aan graftekens die zeer representatief is voor de Brusselse maatschappij én contrasteren met het Vlaamse beeld van de begraafplaats en graftekens. Ook daar resulteert het onderzoek in zowel waardevolle ensembles als individuele graftekens op drie begraafplaatsen.⁸

- Beersel (Alsemberg), Kerkhoflaan, begraafplaats van Vorst: perceel 6 <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/304527>
- Dilbeek (Dilbeek), Kerselaarstraat, begraafplaats van Koekelberg: individuele graftekens verspreid over de begraafplaats <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/206886>
- Wezembeek-Oppem (Wezembeek-Oppem), begraafplaats van Etterbeek: individuele graftekens verspreid over de begraafplaats, percelen 1, V en J <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/214028>

Beschermingsvoorstel

In opdracht van de minister wordt prioriteit geven aan de bescherming van de individuele graftekens. De kunstenaarsgraven, calvaries en de artistiek en historisch waardevolle graftekens werden eerst onderzocht. De dossiers van de kunstenaarsgraven en calvariekruisen zijn in opmaak.

Momenteel worden de artistiek en historisch waardevolle graftekens behandeld. Omwille van de overzichtelijkheid worden de graftekens ingedeeld in drie groepen: voor de Eerste Wereldoorlog, het interbellum en tot slot post 1940. De laatste groep wordt het eerst behandeld omdat die graftekens het meest bedreigd zijn door tijdelijke concessies en omdat ze nog weinig naar waarde geschat worden. De selectie toont aan dat ook na 1940 waardevolle modernistische en hedendaagse graftekens werden opgetrokken en dat in een periode die traditioneel met het verval van de funeraire kunst wordt geassocieerd.

De Brusselse begraafplaatsen in de Vlaamse Rand kunnen als een afzonderlijk thema behandeld worden gezien hun eigen karakter en graftypologieën. De grotere gehelen worden best in een ruimere regio bekeken. Het toekomstig beschermingsbeleid en de criterianota's 'funerair erfgoed' die in opmaak zijn, zullen daarin sturend zijn.

1.3. Graftekens, een geschiedenis

Van middeleeuwen tot Verlichting

Sinds de kerstening was het kerkgebouw voorbehouden aan de heilige. Leken werden er niet begraven. Rondom de kerken ontstond de 'kerk-hof', de tuin bij de kerk. De vroegste horizontale grafstenen gaan dan ook terug tot de gewoonte om nabij een kerk, op het kerkhof begraven te worden.

In eerste instantie verzette de Kerk zich tegen het idee van een lekengraf in de kerk. De nauwe verstrengeling tussen Kerk en Staat maakte de situatie echter onhoudbaar en toen de Frankische koning Clovis zich in 511 liet begraven in de Parijse Sint-Pieter-en-Paulusbasiliek was het hek van de dam. Al snel volgden de geestelijken, adel en vanaf de late middeleeuwen de burgerij zijn voorbeeld.

Wie niet in de kerk kon, werd er nog steeds omheen begraven op de 'kerk-hof'. De meesten kregen er een individueel graf, vermoedelijk aangeduid door een houten kruis, paal of struik. Na verloop van tijd vergingen deze en kreeg de anonimiteit de bovenhand. Als er al stenen graftekens werden gebruikt, dan zijn die niet in situ bewaard gebleven. In stedelijke contexten en bij noodsituaties werd overgegaan tot collectieve begraving. Enkel on- of

⁸ De begraafplaats van Sint-Lambrechts-Woluwe bezit te weinig erfgoedwaarde om ter bescherming overwogen te worden. Ze werd opgenomen in de inventaris van het bouwkundig erfgoed onder ID214028.

andersgelovigen, ongedoopten, pestlijders en sommige misdadigers werden begraven op niet-gewijde begraafplaatsen buiten de dorpskern, ook 'heydenen kerckhoven' genoemd.

Voor de christelijke middeleeuwer was de dood tot in de 12de eeuw niet meer dan een overgang naar het hiernamaals; hemel of hel. De heropstanding was een collectief gebeuren, dat voor iedereen op het einde der tijden plaatsvond. In de 12de - 13de eeuw ontstond een theologisch probleem: waar blijven de zielen in afwachting van het Laatste Oordeel? Op dat moment werd de derde weg gecreëerd: het vagevuur. Het vagevuur bood de mogelijkheid tot postmortale redding dankzij gebeden van de levenden. Om de levenden aan te zetten voor de ziel van de overledene te bidden was er nood aan langdurige herinnering. De middeleeuwse mens liet missen opdragen, kapellen bouwen, epitafen, grafplaten en grafkruisen oprichten om herinnerd te worden. Voor hen die een anoniem graf kregen of zich geen stichtingen of schenkingen konden veroorloven was er nood aan een collectieve herdenking. Voortaan werd op de dag na Allerheiligen voor alle zielen gebeden.

De grafgewoontes van de middeleeuwen zetten zich door tot in de 19de eeuw. Het houten grafkruis bleef in Vlaanderen voor heel die periode zonder twijfel het meest populaire grafteken. Vanaf de 16de eeuw bleven natuurstenen grafkruisen op kerkhoven bewaard (Overwinden, Membruggen, Rekem, ...). Andere graftekens in open lucht zijn tot de 18de eeuw slechts beperkt bekend. In hoeverre daaruit mag geconcludeerd worden dat er in Vlaanderen geen stèles of zerken werden geplaatst is onduidelijk. Graftekens uit die periode zijn wel bekend in het buitenland. De vormgeving van het grafteken op het kerkhof werd gespiegeld aan de artistieke evolutie in die periode.

Zeker sinds de 16de eeuw wordt de naam van de overledene vermeld op het stenen grafteken. Sinds eind 17de eeuw willen de overledenen dat er meer kenmerken op het epitaaf komen (naam, geboorte- en sterfplaats en -datum, beroep, wapenschild, ... aangevuld met funeraire symbolen). Het grafschrift zal het beeldfragment verdrukken tot wanneer het beeld slechts een detail van de grafsteen wordt.

De late 18de en 19de eeuw

In de Oostenrijkse gebieden vaardigde keizer Jozef II het invloedrijke "Edict van den Keyser aengaende de begraeffennissen" uit in 1784. Daarbij werd de begraving binnen de stadsmuren verboden en buitenstedelijke begraafplaatsen dienden opgericht te worden. De weinig populaire maatregel werd slechts met mondjesmaat toegepast. Kerkhoven bleven in kleine gemeentes in gebruik als dodenakkers.

Het Franse "Le décret du 23 prairial an XII relatif au lieu d'inhumation" (12 juni 1804) verving zowel de Oostenrijkse wetgeving als de wetten uit het Prinsdom Luik. Voor de eerste keer in hun geschiedenis kregen alle huidige Vlaamse provincies dezelfde wetgeving. Vernieuwend was dat voor elke overledene een individueel graf voorzien werd. De minimumafmetingen ervan werden vastgelegd. Het principe 'concessie' werd ingeschreven in de wet, van tijdelijk tot eeuwigdurend. Gemeenten met verschillende geloofsovertuigingen onder hun bevolking moesten voor elk ervan een begraafplaats voorzien. Pas bij koninklijk besluit van 20 juli 1971 werd de eeuwigdurende concessie afgeschaft.

Wanneer op het einde van de 18de eeuw door de elite graftekens in open lucht werden opgetrokken, gebeurde dat duidelijk in een vormgeving die schatplichtig is aan de grafzerken in kerken. Jozef II stond in 1784 toe dat graftekens werden opgericht voor zover ze geen grond innamen. Grafplaten en epitafen werden dan ook tegen muren van kerken, kerkhoven en begraafplaatsen opgericht. Wanneer de Napoleontische wet toeliet dat er graftekens werden opgericht boven op het graf, gebeurde het onvermijdelijke: de verschillende graftypes schoven in elkaar en de combinatie van hoofdstèle en vlakke grafsteen of graftuin gingen overheersen. Graf en grafteken vielen voortaan samen.

De nieuwe buitenstedelijke begraafplaatsen uit de tweede helft van de 19de eeuw werden gezien als uitgesproken liberale, vrijzinnige dodenakkers. De keuze voor een bepaalde begraafplaats getuigde van een politieke of filosofische overtuiging. Vele welstellende katholieke families boycotten de stedelijke begraafplaatsen en lieten zich begraven op de kerkhoven van de gemeente waar hun buitenhuis was gelegen. Anderen kozen voor een dorp dat omwille van z'n beperkte omvang niet aan de wetgeving op begraafplaatsen moest of wou voldoen.

Wie het zich kon permitteren onderscheidde zich zowel door de ligging op de begraafplaats als door de oprichting van graftekens. De elite toonde z'n welstand door de aankoop van eeuwigdurende concessies op prestigieuze locaties op de begraafplaatsen. Ze kwamen langs de paden en de muur te liggen en hadden grootse graftekens. De armen lagen achterin, op soms ontoegankelijke binnengebieden met eenvoudige of zelfs zonder grafteken. Vooral de groeiende burgerlijke cultuur versterkte het streven naar persoonlijke grandeur.

Politieke en filosofische overtuiging schemerden in de 19de eeuw ook door in de vorm van het grafteken. Zo blijken de obelisk en het Egyptiserende mausoleum vaak gekozen te worden in Verlichte milieus en in de nadagen van de Napoleontische veldtochten in Egypte. Het werd een symbool van éénheid, broederlijkheid, gelijkheid en daarmee ook van de vrijmetselarij. Katholieken lieten in de 19de eeuw vaak een neogotische grafkapel optrekken met bekronend kruis. Ze zijn opgevat als kleine gebedsplaatsen met een altaar en enkele bidstoelen. Diezelfde katholieken kozen in België ook vaak voor het neogotische pinakelmonument.

De laïcisering van de samenleving vroeg om aangepaste funeraire symbolen. De romantiek, de beaux-arts-esthetiek, de talrijke neostijlen bleken ideaal om de funeraire symboliek ten volle uit te werken. Het grafteken werd een vraag naar herinnering en herdenking. Het duidde dan ook wie de overledene was tijdens het leven, en wat hij betekende voor zijn nabestaanden. Elk gedenkteken verwees naar beroep, rang en stand. De adel liet z'n wapenschild afbeelden, de burgerij zijn werktuigen. De graftekens werden soms reeds tijdens het leven ontworpen en besteld door de eigenaar van de concessie.

Het materiaalgebruik bleek eveneens een manier om onderscheid te maken, status en kapitaal te tonen. De allerarmsten konden zich geen stenen graftekens veroorloven. De elite koos daarentegen voor grootse tekens in blauwe hardsteen, marmer en het veel duurder graniet. Voor de meerderheid van de bevolking volstond echter een tijdelijke concessie, een eenvoudig houten, betonnen of gietijzeren kruis of een grafsteen met stèle.

Een opvallend deel van de 19de-eeuwse funeraire vormgeving zijn de grafkapellen en mausolea. Grafkapellen en mausolea komen op de Vlaamse begraafplaatsen voor vanaf circa 1870 tot de eerste Wereldoorlog. Nadien neemt hun belang af. Ze dienen dan ook gesitueerd te worden in de op status gerichte laat-19de-eeuwse maatschappij.

De Maeyer merkt in zijn artikel over de ideologische aspecten van de neostijlen op dat in de complexe 19de eeuw statusbetrachtingen en statussymbolen zeer belangrijk waren.⁹ De liberale staat wil een herkenbare, geüniformeerde en gelede maatschappij. De adel en nieuwe burgerij willen zich profileren binnen de maatschappij. Daarvoor zijn statussymbolen nodig.

Na 1815 is er een opmerkelijke restauratie van de adelstand herkenbaar die erkend wordt in haar sociale rechten. Ze manifesteren zich in de politiek, diplomatie en het leger. De toegang tot de adel wordt gereguleerd door de staat die zo zijn gelijkheidsstreven niet in de praktijk omzet.

⁹ DE MAEYER J. 2002: Adel en burgerij in gehistoriseerde kastelen: ideologische aspecten van een cultuurhistorisch fenomeen, BERGMANS A., DE MAEYER J., DENSLAGEN W. & VAN LEEUWEN W., Neostijlen in de negentiende eeuw zorg geboden? Handelingen van het tweede Vlaams-Nederlands restauratiesymposium Enschede 3-4 september 1999, Leuven, 45-68.

De adelstand werd een betrachting van de burgerij als vorm van statusverhoging. De burgerij wist zich in de 19de-eeuw economisch, maatschappelijk en cultureel te manifesteren. Haar vermogen, kunde en kennis werd haar bron van maatschappelijk aanzien.

Voor beide groepen die ook onderling gingen huwen, werd de woning het referentiepunt bij uitstek. Daarnaast was er ook het familiegraf dat niet alleen de huidige 'bewoner' eerde maar vooral nadruk legde op de nieuw verworven status. De suggestie van een lange familiale afstamming moest garant staan voor de continuïteit van de familiale status. Zoals woningen in de 19de eeuw onderverdeeld werden naar rang en stand in de maatschappij zo gaan ook de graftekens de economische, sociale en filosofische positie van de familie benadrukken.

De Maeyer merkt op dat de stad ingericht wordt naar rang en stand met onderscheiden wijken voor de adel en de burgerij en andere wijken voor de arbeiders. De organisatie van de begraafplaats is niet anders met de aanduiding van graven van verschillende categorie, familiekers en individuele grondgraven, dure prominente en goed zichtbare plaatsen tegenover goedkopere of gratis plaatsen achterin de begraafplaats. Net zoals in de privéwoning de aankleding aangepast werd aan de ruimte en zijn rangorde in de structuur van de woning (van ontvangtsalon tot boudoir) zo wordt er ook meer aandacht besteed aan de toegankelijke bovenbouw van een kapel. Die wordt aangekleed met sprekende symbolen, altaren, sculpturen, epigrafie enzovoort. De grafkelder is meestal ontoegankelijk. Indien hij wel toegankelijk is, is hij vaak functioneler aangekleed.

Als stijl van de graftekens kreeg het neoclassicisme (stèles, obeliskken, tempelgraven, ...) concurrentie van de neogotiek (grafkapellen, pinakelgraven, ...). Binnen katholieke en adellijke kringen werd de neogotiek een populaire stijl om zowel de kastelen als de graftekens in te richten. In tegenstelling tot de woningbouw schijnt de neorenaissance nooit echt doorgedrongen te zijn in de funeraire architectuur. Het neoclassicisme blijkt daarvoor te sterk.

Uit onderzoek blijkt dat in Vlaanderen tot ver in de 20ste eeuw grotendeels graftekens uit blauwe hardsteen werden opgetrokken. Dat werd aangevuld met kleine elementen als tekstplaten of sculptuur in witte marmer. In Brussel werd reeds op het einde van de 19de eeuw graniet gebruikt, vooral de roze versie. Het is de Vlaamse burgerij die zich weerspiegelt aan wat in Brussel gebeurt, die het graniet in Vlaanderen introduceert. Opvallend is het snelle gebruik van het materiaal in de Vlaamse Rand. Niet alleen was de afstand tot Brussel korter, vele leden van de in de Rand begraven burgerij maakten deel uit van het Brusselse society-gebeuren. Ze werden geboren of stierven in Brussel en deden vaak beroep op Brusselse grafmakers om hun grafteken vorm te geven. In tweede instantie is het de Vlaamse stedelijke burgerij die de nieuwe modes en vormgeving overnam. Pas in laatste instantie zal de landelijke elite beïnvloed worden door de nieuwe materialen en grafvormen. Graniet breekt als bouw materiaal voor zerken pas definitief door omstreeks 1980.

De 20ste eeuw

De twintigste eeuw was een eeuw van verandering. Op het gebied van funerair erfgoed vond er een 'stille revolutie' plaats. Belangrijke medische doorbraken werden gerealiseerd. Voor de eerste keer in de menselijke geschiedenis werd de dood echt bevochten vanuit een rationeel, wetenschappelijk en niet langer religieus of romantisch standpunt. De dood werd in de 20ste eeuw steeds afstandelijker en minder zichtbaar. In het naoorlogse positivisme van het modernisme paste geen dood en verval. Door zijn absolute karakter werden het sterven en de omgang met de dood een uitermate negatief gevoel. De economisering en rationalisering van het naoorlogse sterven liet zich ook vanaf het interbellum voelen op de begraafplaatsen en was voltooid tegen het midden van de eeuw. De dood en het graf werden verstoten uit de leefomgeving en bijna letterlijk weggemoffeld achter hoge muren, struiken en bomen.

De modernistische begraafplaats werd een plaats van uitstoting, vergetelheid en een te mijden plek. De aanleg van de modernistische begraafplaats na de Tweede Wereldoorlog bestond voortaan uit parallelle rijen van graftekens volgens gestandaardiseerde maten. Er kon bij de grafmaker gekozen worden uit modules die vervolgens gecombineerd werden tot een semi-persoonlijk grafteken. De verdere standaardisering zette zich door naarmate de eeuw vorderde en is compleet na de Tweede Wereldoorlog. Een kleine groep van personen, vaak een politieke, sociale, culturele en economische elite liet nog artistiek interessante graftekens oprichten.

Vanaf de jaren 1960 ontstaat een tegenbeweging die ijvert voor palliatieve zorg, stervensbegeleiding en thuis sterven. De 'Intieme Dood' krijgt sindsdien terug een plaats voor wie dat wil en wordt belangrijk én prominent zichtbaar in de jaren 1990. Samen met die vernieuwde visies krijgt ook het hiernamaals een nieuwe inhoud. Voor de christenen is er een evolutie van geloof naar hoop, voor niet-gelovigen wordt het hiernamaals een vorm van licht, slaap, wederkomst, thuiskomst ... Voor de meesten is de dood het onverbidelijke einde van het leven. Het enige wat overblijft is herinnering. De moderne dood is er dus één van nabestaanden en herinnering. De afscheidsrituelen worden diverser en persoonlijker. De keuzemogelijkheden omtrent begraving, verassing en asbestemming worden schier oneindig. Er wordt bewust gekozen voor een bepaalde begraafplaats of grafplek. De grafsteen krijgt steeds meer een vormgeving waar de nabestaanden de overledenen in herkennen.

Het hardstenen grafteken kreeg in het midden van de jaren 1960 concurrentie van nieuwe materialen als witte marmer, graniet in verschillende kleuren, breuksteen, leisteen, glas, kunststof, mozaïeken, ... In de jaren 1980 gaat geïmporteerde graniet overheersen op de begraafplaatsen. Net zoals vroeger gaat de grote massa voor een gestandaardiseerd grafzerk. Een kleinere groep kiest in navolging van de nieuwe overlijdensrituelen, het bewuste sterven en de herintroductie van de 'intieme dood' voor een persoonlijk vormgegeven grafteken. De vormgeving en symboliek worden steeds zeldzamer maar ook persoonlijker. Het laatste kwart van de 20ste eeuw is bijgevolg getuige van de geboorte van een zeer persoonlijke funeraire kunst die steeds sterker wordt. Het beroep van de grafmaker, steenkapper en beeldhouwer lijkt door een kleine doelgroep terug in ere hersteld te worden.

1.4. Maatschappelijke betekenis van graftekens

Plaats van vergankelijkheid en herdenking

Een begraafplaats is een zone waar een gemeenschap de menselijke restanten begraaft om de natuur op gecontroleerde wijze haar gang te laten gaan.

Het grafteken biedt aan de nabestaanden een gepaste en respectvolle plaats, gebonden aan een graf, om hun voorouders te gedenken, zowel binnen als buiten een religieuze context. Het graf en grafteken zijn de plek bij uitstek waar de lokale, regionale en internationale elite of invloedrijke personen voor een laatste keer herdacht worden of de gemeenschap hun erfenis in herinnering houdt.

Graftekens, vaak collectief geplaatst, kunnen plaatsen zijn waar de gemeenschap haar traumatische ervaringen deelt en herinnert.

De 'ruimtelijke ordening' als getuige van maatschappelijke status

De inplanting van een grafteken op een begraafplaats is een wezenlijk onderdeel van de structuur van de begraafplaats. Het getuigt zowel van de positie die een bevolkingsgroep inneemt in de maatschappij als van de uitstraling die een overledene, zijn/haar nabestaanden of de familie wou uitstralen na de dood.

Kinderen, pastoors, kloosterlingen, oorlogsslachtoffers en oud-strijders krijgen vaak een bijzondere plaats op een begraafplaats. Religieuzen liggen dicht bij de kerk of nabij de calvarie. Archeologische vondsten suggereren dat kinderen nabij het westportaal van de kerk lagen. Op begraafplaatsen zijn er afzonderlijke kinderperken. Oorlogsslachtoffers en oud-strijders kregen een plaats op een ereperk.

Private graven van de elite waren meestal gelegen langs de prominente paden op een kerkhof of begraafplaats. Het pad recht op het westportaal van de kerk en de kruisende hoofdpaden op een begraafplaats waren zeer geliefd. Wanneer op de kruising bovendien een calvarie stond, werd dat nog belangrijker. Had de begraafplaats perken, dan richtte de elite graftekens op langs de buitenzijde van de perken. Elitegraven werden tevens tegen de muren van de begraafplaatsen opgetrokken wat vermoedelijk nog teruggaat tot de 18de-eeuwse voorschriften waar een grafplaat mocht opgehangen worden tegen de muren maar geen graf mocht bedekken. Minder begoeden en tijdelijke concessies kwamen meestal dieper op het terrein of perceel te liggen.

De vormgeving in ellenlange rijen van gestandaardiseerde graftekens is een getuige van de 20ste-eeuwse modernistische begraafplaats die weggestoken en gemeden wordt.

Cultuurplanten, stinzenplanten, biodiversiteit

De vele graftuinen werden beplant met 'herinneringsplanten' die een bijzondere funeraire betekenis hadden. Er werden lentebloeiers, kortbloeiers en planten met een fraaie herfstkleur aangeplant. Vaak zijn deze cultuurplanten gaan woekeren waardoor contexten met stinzenplanten ontstonden.

Historische graftekens blijken ideale groeibodems te zijn voor allerhande varens, mossen en korstmossen. Het is een biodiversiteit die vaak over het hoofd wordt gezien maar sinds een tweetal decennia internationaal erkend wordt.

Primaire bron voor wetenschappelijk onderzoek

Graftekens zijn primaire bronnen voor het wetenschappelijk onderzoek naar hoe onze voorouders en wijzelf omgaan met de dood en het leven, afscheid, rouw en herinnering. Het grafteken is een stenen archief dat geconstrueerd werd met het oog op herinnering en is daardoor gelijklopend met de papieren archieven die door de gemeentes en beheerders bewaard worden. Samen schrijven ze de geschiedenis van een gemeenschap en haar omgang met de dood.

Het graf is een in situ archeologisch depot dat relevant kan zijn voor toekomstig onderzoek van grafrituelen, grafgiften en van de informatie die historische menselijke skeletresten bezitten. Het is bijgevolg een zeer diverse bron voor onderzoek naar leven en dood.

Het grafteken als artistieke uiting

Graftekens zijn een symbiose van architectuur, sculptuur, toegepaste kunst, brongieten, kunstenaarsoeuvres, fotografie, ... Ze overspannen de laatste vier eeuwen van de funeraire geschiedenis en passen zich aan naar tijd en maatschappij.

Het funeraire ritueel en de culturele geschiedenis

Graftekens zijn een primaire bron voor onderzoek naar de omgang van onze voorouders met de dood, begraven en grafrituelen. Die culturele en filosofische context wordt niet enkel vertaald in immateriële rituelen maar ook in de vormgeving van de graftekens en hun decoratie. Het grafteken laat toe de materiële resten van de grafcultuur te onderzoeken maar ook de band te leggen met dat immateriële facet van een cultuur. Zodoende worden gewoontes en tradities gevisualiseerd. Het grafteken is een vertrekpunt voor verder onderzoek in orale tradities, archiefdocumenten, foto's, ...

Lokale, Vlaamse en (inter)nationale geschiedschrijving

Aan de hand van een grafteken wordt de geschiedenis van een familie geschreven en zijn plaats in de lokale en bovenlokale gemeenschap. Het grafteken is eveneens de plek bij uitstek waar de lokale, regionale en internationale elite of invloedrijke personen voor een laatste keer herdacht worden of de gemeenschap haar erfenis in herinnering houdt.

1.5. Motivering van de selectie

1.5.1. Waarden voor bescherming

Artikel 2.1. §26 van het Onroerenderfgoeddecreet (12 juli 2013) somt de erfgoedwaarden op die leiden tot bescherming. Toegepast op historische en artistieke graven en graftekens zijn volgende waarden relevant:

Historische waarde:

"Een onroerend goed heeft historische waarde als het getuigt van een (maatschappelijke) ontwikkeling, gebeurtenis, figuur, instelling of landgebruik uit het verleden van de mens". Een grafteken heeft als gevolg van de ouderdom, grafmaker, diegene die er begraven ligt, de wetgeving die het mogelijk maakte ... bij uitstek een historische waarde.

Architecturale waarde

"Een onroerend goed heeft architecturale waarde als het getuigt van een fase of aspect van de (landschaps)architectuur of de bouwkunst. Het kan gaan om typologie, stijl, oeuvre of materiaalgebruik".

Graftekens zijn bouwkundige constructies en hebben een eigen architecturale vormgeving en architecturale evolutie met wijzigende materialen, decoratie, typologie, ... die getuigen van hun ontstaansperiode, sociale context, politieke en filosofische overtuiging van de overledenen en de nabestaanden.

Artistieke waarde

"Een onroerend goed heeft artistieke waarde als het getuigt van het kunstzinnige streven van de mens in het verleden".

Graftekens getuigen van het kunstzinnige streven van een gemeenschap of individu. Daartoe werden architecten, tuinarchitecten, landschapsarchitecten, kunstenaars, grafmakers, ... aangetrokken om de graftekens vorm te geven en uit te voeren.

Volkskundige waarde

"Een onroerend goed heeft volkscundige waarde als het getuigt van gebruiken en gewoonten, voorstellingen en tradities van een specifieke bevolkingsgroep of gemeenschap in het verleden."

Omheen het graf ontstaan verschillende gewoonten en tradities. Twee opvallende fenomenen zijn de schenking van een grafteken door sympathisanten en de locatie van het grafteken op de begraafplaats. De schenking van een grafteken is een collectieve getuigenis van het belang welke een persoon had voor een bepaalde groep medestanders had. De ligging van een graf op een prominente plaats op de begraafplaats, nabij het koor van de kerk of de calvarie, langs het pad naar de kerk of op een specifiek perceel wijst op de sociale positie van de overledene. De graflocatie kan zowel door de nabestaanden als door de gemeente gekozen worden. In het laatste geval is het een eerbetoon van de gemeenschap aan de overledene.

1.5.2. Selectiecriteria

De selectie van de te beschermen graftekens gebeurt op basis van onderstaande criteria. Het gaat daarbij steeds om een combinatie van criteria die samen de kwaliteiten van een grafteken bepalen.

Zeldzaamheid

"geeft aan in hoeverre het onroerend goed uitzonderlijk voorkomt in relatie met de geografische context, de historische context, de typologie of het oeuvre"

De zeldzaamheid van een grafteken wordt bepaald door zijn ouderdom, gecombineerd met de ligging op een begraafplaats, (uitzonderlijke) vormgeving, artistieke kwaliteiten, uitzonderlijk of vernieuwend materiaalgebruik, overledenen of familie, betrokken kunstenaars, ...

De zeldzaamheid kan ook gevormd worden door het belang van de begraven persoon of personen voor Vlaanderen.

Herkenbaarheid

"geeft aan in hoeverre het onroerend goed een goed herkenbare uitdrukking is van zijn oorspronkelijke functie, uitzicht of vormgeving, of van een belangrijke fase in de latere ontwikkeling daarvan."

Graf- of herdenkingstekens hebben een duidelijke herkenbaarheid dankzij hun vormtaal, materiaalgebruik, opschriften, symboliek, foto's,.... Ze kunnen niet verkeerd geïnterpreteerd worden. Hun ligging binnen een funeraire context (kerkhof of begraafplaats) is een absolute meerwaarde.

Representativiteit

"geeft aan in hoeverre het onroerend goed typerend is voor een geografische of historische context of een welbepaalde typologie of een bepaald oeuvre."

Een grafteken is een representatief voorbeeld van een welbepaalde periode indien elementen als de vormgeving, materiaalgebruik en decoratie de evolutie van de grafkunst door de tijd heen ondersteunt en zichtbaar maakt.

Ensemblewaarde

"geeft aan in hoeverre het onroerend goed een sterke samenhang vertoont tussen de verschillende elementen."

De ensemblewaarde van een grafteken bestaat uit de combinatie van (losse) elementen die samen het grafteken maken. Dat kan gaan om de inrichting van een grafkapel, aanwezigheid van de menselijke resten, graftuin, omheining, knielbank, andere graftekens.

Contextwaarde

"geeft aan in hoeverre er tussen het onroerend goed en zijn directe of ruimere omgeving een sterke relatie is op landschappelijk, stedenbouwkundig of esthetisch vlak."

De contextwaarde van een grafteken wordt gevormd door de ligging van het grafteken binnen een kerkhof of begraafplaats, tegen de muur of kerk of langs een pad, op een binnenperk, in het oudste deel of op de uitbreiding, ... Het zijn elementen die wijzen op de zowel ontstaansgeschiedenis van een grafteken als het prestige en de sociale uitstraling die de nabestaanden wouden tonen.

Bouwfysische toestand

De bouwfysische toestand van het grafteken is van groot belang. Bij de bescherming van graftekens wordt de bouwfysische toestand steeds in overweging genomen. Een grafteken met een hoge graad van degradatie komt niet in aanmerking voor bescherming tenzij er belangrijke tegenindicaties zijn uit historisch of artistiek oogpunt.

Overleden personen of familie

De erfgoedwaarde van een grafteken wordt bepaald door de relevantie van overledenen en de families voor een ruimere regio of Vlaanderen.

Bibliografie

- DE MAEYER J. 2002: Adel en burgerij in gehistoriseerde kastelen: ideologische aspecten van een cultuurhistorisch fenomeen, BERGMANS A., DE MAEYER J., DENSLAGEN W. & VAN LEEUWEN W., *Neostijlen in de negentiende eeuw zorg geboden? Handelingen van het tweede Vlaams-Nederlands restauratiesymposium Enschede 3-4 september 1999*, Leuven.
- GROOTE P. & KLAASSENS M. 2011: Betekenissen van plekken van de dood in: BROUWER R. & HENSSEN P., *Over 25 jaar de toekomst van de funeraire cultuur*, s.l., 137-139.
- MERTENS J. 2016: Funerair Erfgoed in Vlaanderen - Op zoek naar de doden tussen de levenden, onuitgegeven studie Onroerend Erfgoed.

- AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2017: *begraafplaatsen* [online], <https://thesaurus.onroerenderfgoed.be/conceptschemas/ERFGOEDTYPES/c/54> (geraadpleegd op 8 maart 2018)
- AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2017: *Kerkhoven* [online], <https://thesaurus.onroerenderfgoed.be/conceptschemas/ERFGOEDTYPES/c/232> (geraadpleegd op 8 maart 2018).
- AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2018: *graven* [online], <https://thesaurus.onroerenderfgoed.be/conceptschemas/ERFGOEDTYPES/c/1227> (geraadpleegd op 19/07/2018).
- AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2018: *funeraire constructies* [online], <https://thesaurus.onroerenderfgoed.be/conceptschemas/ERFGOEDTYPES/c/174> (geraadpleegd op 19/07/2018).
- VAN DALE s.d.: *Begraafplaats* [online], <http://www.vandale.be/opzoeken?pattern=begraafplaats&lang=nn> (geraadpleegd op 17/3/2014).
- S.L. s.d.: *begraafplaats* [online], <http://www.encyclo.nl/begrip/Begraafplaats> (geraadpleegd op 17/3/2014).

2. BESCHRIJVEND GEDEELTE

2.1. Situering

Het graf en het grafteken Deschuyffeeler uit 1959 naar ontwerp van Oscar De Clerck en uitgevoerd door de beeldhouwer Julien Menten situeren zich op de begraafplaats van Wommel, in de krans van graftekens rond de calvarie, blok F grafterceel 522A.¹⁰ De begraafplaats werd aangelegd in de periode 1921-1931. De calvarie wordt beschermd met een afzonderlijk beschermingsdossier.

2.2. Historisch overzicht

2.2.1. Jozef Deschuyffeeler¹¹

Jozef Deschuyffeeler werd geboren in Laken-Heizel in 1913 en stierf onverwacht te Leuven in 1959 (bijlage 6.3 documentatie, 1). Hij volgde zijn middelbare school aan het Sint-Pietersinstituut te Jette. Er was in het gezin Deschuyffeeler niet genoeg geld om hogere studies mogelijk te maken. Hij werd bediende en lid van de Katholieke Arbeiders Jeugd (KAJ). Nadien bouwde hij een carrière uit binnen de katholieke politieke en sociale zuil. In 1931 werd hij nationaal propagandist van de KAJ en nog hetzelfde jaar ook algemeen secretaris van de KAJ. Hij was daarmee niet alleen een van de eerste medewerkers van

¹⁰ Informatie verstrekt door de gemeente op 2 augustus 2018.

¹¹ De biografie is samengesteld op basis van volgende bronnen:

KADOC Leuven, archief Jef Deschuyffeeler, map 12, Mgr J. Cardijn In memoriam Jef Deschuyffeeler, De Nieuwe Gids, 23 juni 1959.

KADOC Leuven, archief Jef Deschuyffeeler, map 12, Een tweede rouw Senator Jozef Deschuyffeeler overleden Aflijvige behoorde tot de oprichters van ons dagblad, De Nieuwe Gids, 23 juni 1959.

KADOC Leuven, archief Jef Deschuyffeeler, map 12, VAN CAUWELAER K., Rouw in de Christelijke arbeidersbeweging Hulde aan Jef Deschuyffeeler, Het Volk, 23 juni 1959.

KADOC Leuven, archief Jef Deschuyffeeler, map 12, S.N. 1959: Rouw in de christelijke volkspartij Senator Jef Deschuyffeeler overleden, De Gazet van Antwerpen, 23 juni 1959.

KADOC Leuven, archief Jef Deschuyffeeler, map 12, Bevrijding 1959, nr 191.

KADOC Leuven, archief Jef Deschuyffeeler, map 12, Senator J. Deschuyffeeler, De Nieuwe Gazet antwerpen 23 juni 1959.

KADOC Leuven, archief Jef Deschuyffeeler, map 12, VAN LANDSCHOOT L. 1960: Het boek van de maand Jef Deschuyffeeler (1913-1959), onbekend tijdschrift 1960.

KADOC Leuven, archief Jef Deschuyffeeler, map 12, Beelden uit het leven van een groot mens.

HUGAERTS F. & DURNEZ G. 1998 : *Deschuyffeeler, Jozef P.* [online], <http://theater.ua.ac.be/nevb/html/Deschuyffeeler,%20Jozef%20P..html> (geraadpleegd op 25 juli 2018).

S.N 2015: *Jozef Deschuyffeeler* [online], https://nl.wikipedia.org/wiki/Jozef_Deschuyffeeler (geraadpleegd op 25 juli 2018).

S.N. 2017: *Jozef Deschuyffeeler* [online], <http://www.odis.be/hercules/toonPers.php?taalcode=nl&id=3204> (geraadpleegd op 25 juli 2018).

Jozef Cardijn bij de oprichting van de KAJ maar tevens een sterkhouders ervan. Van 1935 tot 1943 was hij nationaal voorzitter van de KAJ.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog was Jozef Deschuyffeeler betrokken bij de verzetsgroep Socrates die Joodse kinderen en onderduikers hielp. In 1942 verbleef hij daardoor drie maanden in de gevangenis van Sint-Gillis samen met onder andere Jozef Cardijn. Hij hield in 1946 een toespraak op de eerste IJzerbedevaart na de Tweede Wereldoorlog, kort nadat de IJzertoren was opgeblazen. Hij ijverde mee om een nieuwe toren te laten optrekken en bracht tevens een boodschap van verzoening. In 1949 werd hij lid van de *'Beheerraad van het Comité van de v.z.w. "Bedevaart naar de Graven van den IJzer"'*. Als populaire figuur ontving hij tal van smeekschriften van politieke delinquenten en slachtoffers van de repressie wier lot hij zich aantrok.¹²

Na de Tweede Wereldoorlog behartigde hij de internationale betrekkingen van de KAJ en wordt hij voorzitter van ACV-Brussel (1944-1949). Jozef Deschuyffeeler staat mee aan de wieg van de CVP (Christelijke Volkspartij) en werd voorzitter van de Vlaamse vleugel ervan (1949-1959). In 1946 nam hij als vertegenwoordiger van de KAJ deel aan het eerste panamerikaanse congres van de internationale arbeidersconferentie in Montreal (Canada). Daar was hij betrokken in een vliegtuigongeval waarbij hij blijvende gezondheidsproblemen opliep. Hij werd vervolgens eerst ondervoorzitter (1948) en later nationaal secretaris van het ACW in 1951 en bleef dat tot 1958. Een eerste hartaanval kreeg hij in 1957. In 1958 werd hij senator voor het arrondissement Brussel. Hij was lid van de commissie van Openbaar Onderwijs, Culturele Zaken en volksgezondheid. In 1959 stierf hij onverwacht, 46 jaar oud, volgens de literatuur¹³ aan de gevolgen van de vliegtuigcrash uit 1946.

Volgens de verschillende in memoriams was hij een man die zich vanuit een christelijke en Vlaamse overtuiging inzette voor de arbeider en de jeugd. Hij was gedreven en zorgde voor de medemens uit pure menselijkheid en niet uit winstbejag of gewin.¹⁴ Paul Herbiet herinnert hem als een *'vurige en overtuigde apostel, deze klaarziende en onbaatzuchtige politicus'* en *'begeesterd door een verheven ideaal'*. *'door zijn vorming gehecht aan het ideaal van de arbeidersklasse, bleef zijn bezorgdheid niet beperkt tot één enkel milieu, doch strekte zich veel verder uit; hij was begaan met de noden van de andere sociale kringen; hij streefde er steeds naar, mensen en standpunten nader tot elkaar te brengen.'*¹⁵

2.2.2. Oscar De Clerck

2.2.2.1. Biografie¹⁶

De beeldhouwer Oscar De Clerck (1892-1968) werd in Oostende geboren op 11 december 1892 in een gezin zonder artistieke voorgeschiedenis. Toch kozen drie van de zes kinderen voor een artistieke carrière. Naast Oscar was er Jan die kunstschilder werd en Georges die violist was in Engelse en Amerikaanse ensembles.

¹² KADOC Leuven, archief Jef Deschuyffeeler, map 12, HET IJZERBEDEVAARTKOMITEE In memoriam Jef Deschuyffeeler, De IJzertoren, 1959, 13e jg, 23 augustus 1959.

¹³ HUGAERTS F. & DURNEZ G. 1998 : *Deschuyffeeler, Jozef P.* [online], <http://theater.ua.ac.be/nevb/html/Deschuyffeeler,%20Jozef%20P..html> (geraadpleegd op 25 juli 2018).

¹⁴ KADOC Leuven, archief Jef Deschuyffeeler, map 12.

¹⁵ KADOC Leuven, archief Jef Deschuyffeeler, map 12, HERBIET P. 1959, Slechts een "Tot weerziens", De Nieuwe gids 25 juni 1959.

¹⁶ De biografie van Oscar de Clerck kwam tot stand met volgende bronnen:

HOSTYN N. 1983: Clerck, Oscar de, in: KONINKLIJKE ACADEMIE VAN BELGIE, *Nationaal Biografisch woordenboek 10*, Brussel, 114-118.

HOSTYN N. 1992: *beeldhouwer Oscar De Clerck 1892-1968 kunstschilder Jan De Clerck 1881-1962*, Oostende, 7-25.

HOSTYN N. 1993: *Beeldend Oostende: 200 jaar beeldende kunst in Oostende*, Brugge, 111-113 + 151-152.

PIRON P. 1999: De Clerck, Oscar in: PIRON, P., *De Belgische Beeldende Kunstenaars uit de 19de en 20ste eeuw A-K*, Brussel, 310.

VANDAMME L. 2010: Oscar De Clerck een veelzijdig kunstenaar, s.l., 1-11.

In hoeverre Oscar De Clerck als kind veel contact had met artistieke middens is niet geweten. Zijn broer Jan was bevriend met de kunstschilder en conservator Henri Permeke (1849-1912)¹⁷, vader van Constant Permeke (1886-1952)¹⁸. Er werden verschillende artistieke projecten door toonaangevende kunstenaars in Oostende gerealiseerd in het begin van de 20ste eeuw. Norbert Hostyn suggereert dat hij zeker de nieuwe beelden van Jacques de Lalaing (1858-1917)¹⁹, Pieter Braecke (1858-1938)²⁰, Jean-Baptist Van Wint (1829-1906)²¹, Jules Lagae (1862-1931)²² en anderen in het stadsbeeld van Oostende gezien moet hebben. Tijdens de Oostendse salons van 1905 en 1907 werd werk van Guillaume Charlier (1854-1925)²³, Paul Dubois (1859-1938)²⁴, Constantin Meunier (1831-1905)²⁵, Charles Samuel (1862-1938)²⁶ en anderen getoond.

In 1908 was de 15-jarige Oscar samen met zijn broer Jan medestichter van de "Cercle Artistique d'Ostende" waarbij de meeste Oostendse kunstenaars zich aansloten. Samen met Karel De Kesel (1849-1922)²⁷ was hij de enige beeldhouwer.

Oscar De Clerck begon met zeevaartstudies in Antwerpen maar koos al snel voor een artistieke carrière. Na een korte periode aan de academie van Brugge trok hij naar de Gentse academie waar hij van 1909 tot 1913 studeerde. Hij volgde er de klassen 'versierkunst' en 'beeldhouwkunst'. De figuur van Jean Delvin (1853-1822)²⁸ als directeur van de academie deed een zeer vernieuwende wind waaien met aandacht voor het impressionisme, expressionisme en kubisme. Na zijn opleiding opende De Clerck een atelier in de voormalige gebouwen van de Oostendse Burgerwacht.

Samen met de familie vluchtte Oscar tijdens de Eerste Wereldoorlog naar Groot-Brittannië. Hij werkte er mee aan de 'Dazzle Painting', het camouflageschilderen van de Engelse oorlogsbodems. Hij studeerde er ook enige tijd bij de beeldhouwster Scott.²⁹ Omstreeks 1917 trok Oscar naar de Verenigde Staten van Amerika waar hij volgens Hostyn meewerkte aan decoratief beeldhouwwerk voor verschillende tentoonstellingspaviljoenen in New York (jaar onbekend), Boston (jaar onbekend), Rio De Janeiro (1922) en Philadelphia (1926). Ook in de VS schilderde hij net als in Groot-Brittannië schepen in camouflagekleuren. Hij maakt er nog steeds volgens Hostyn beeldhouwwerk voor het Rockefeller Center in New York. Zijn buste van de dirigent Leopold Stokowski uit 1917 wordt steeds weer genoemd in de literatuur voor zijn 'Amerikaanse periode'.³⁰

Eens terug in België organiseerde hij verschillende individuele tentoonstellingen en nam hij deel aan collectieve tentoonstellingen in binnen- en buitenland. In 1934 wordt hij

¹⁷ S.N. s.d.: *Henri Permeke* [online], https://nl.wikipedia.org/wiki/Henri_Permeke (geraadpleegd op 17 juli 2018).

¹⁸ KONINKLIJKE MUSEA VOOR SCHONE KUNSTEN VAN BELGIË s.d.: Constant Permeke [online], <https://www.fine-arts-museum.be/nl/de-collectie/?string=permeke> (geraadpleegd op 17 juli 2018).

¹⁹ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2018: *(Graaf) de Lalaing, Jacques* [online], <https://inventaris.onroerendergoed.be/dibe/persoon/8281> (geraadpleegd op 30 april 2018).

²⁰ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2018: *Braecke, Pieter* [online], <https://inventaris.onroerendergoed.be/dibe/persoon/1208> (geraadpleegd op 30 april 2018).

²¹ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2018: *Van Wint, Jan Baptist* [online], <https://inventaris.onroerendergoed.be/dibe/persoon/10475> (geraadpleegd op 30 april 2018).

²² AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2018: *Lagae, Jules* [online], <https://inventaris.onroerendergoed.be/dibe/persoon/9864> (geraadpleegd op 30 april 2018).

²³ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2018: *Charlier, Guillaume* [online], <https://inventaris.onroerendergoed.be/dibe/persoon/7890> (geraadpleegd op 30 april 2018).

²⁴ S.N. 2009: *Paul Dubois* [online], <http://www.standbeelden.be/kunstenaars/pauldubois> (geraadpleegd op 30 april 2018).

²⁵ S.N. 2011: *Constantin Meunier* [online], <http://www.standbeelden.be/standbeeld/2197> (geraadpleegd op 30 april 2018).

²⁶ S.N. 2009: *Charles Samuel* [online], <http://www.standbeelden.be/kunstenaars/charlessamuel> (geraadpleegd op 30 april 2018).

²⁷ KONINKLIJKE MUSEA VOOR SCHONE KUNSTEN VAN BELGIË s.d.: *Karel de Kesel* [online], <https://www.fine-arts-museum.be/nl/de-collectie/?string=de+kesel> (geraadpleegd op 17 juli 2018).

²⁸ KONINKLIJKE MUSEA VOOR SCHONE KUNSTEN VAN BELGIË s.d.: *Jean Delvin* [online], <https://www.fine-arts-museum.be/nl/de-collectie/?string=delvin> (geraadpleegd op 17 juli 2018).

²⁹ Wellicht gaat het om Kathleen Scott (1878-1947) Hostyn (1992, 13) is daarover niet duidelijk. S.N. s.d.: *Kathleen Scott* [online], https://en.wikipedia.org/wiki/Kathleen_Scott (geraadpleegd op 27 maart 2018).

³⁰ Zie voetnoot 7.

benoemd tot leraar aan de Leuvense kunstacademie waar hij de cursussen 'levend model' en 'anatomie' gaf. Van 1945 tot oktober 1958 was hij bovendien directeur van die instelling.

Hij betrok vanaf 1924-1926 een woning met atelier in Sint-Pieters-Woluwe, Terkamerenstraat 175. Vanaf 1959 tot zijn dood in 1968 woonde hij in Sint-Stevens-Woluwe. Beide huizen zijn opgenomen in respectievelijk de Brusselse en de Vlaamse inventaris van het bouwkundig erfgoed.³¹ Oscar De Clerck werd bijgezet op de begraafplaats van Sint-Stevens-Woluwe, de gemeente waar hij stierf. Later werd ook zijn tweede echtgenote Mary-Therese Dommary (1915-1972) in hetzelfde graf bijgezet.

2.2.2.2. Oscar De Clerck, oeuvre³²

Oscar De Clerck wordt door Hostyn beschouwd als de eerste Oostendse beeldhouwer met faam en een bekend vertegenwoordiger van de Belgische art-decobeeldhouwkunst.³³

Kort na zijn afstuderen stelde Oscar De Clerck tentoon in Nieuwpoort (1913). Zijn werk werd op dat ogenblik nog sterk beïnvloed door Auguste Rodin (1840-1917)³⁴, voor vele beeldhouwers het stichtende voorbeeld op dat ogenblik. Zijn doorbraak kwam er enkele maanden later dankzij de fonteinsculptuur 'Vogelenzang' op de wereltentoonstelling van Gent in 1913. In zijn werken zijn op dat ogenblik de eerste sporen van de art deco herkenbaar in de helder-constructieve eenvoud.

Het is in de Verenigde Staten dat zijn kubistische, geometrische vormtaal tot wasdom komt. Eens terug in België bereikt De Clercks helder-constructieve stijl zijn hoogtepunt. Kubisme, expressionisme, art deco, Afrikaanse en oosterse invloeden en zelfs het classicisme bleven hem inspireren. Later zou hij volgens de auteur Volmer evolueren naar het surrealisme.

Van zijn hand zijn tevens verschillende portretbustes bekend van James Ensor, Leopold Stokowski, senator August Vermeylen, professor kanunnik Lemaire, ... Hij legde zich tijdens het interbellum tevens toe op keramiek en leverde onder andere ontwerpen voor de firma Villeroy & Boch.

Zijn werk werd reeds tijdens zijn leven zeer gewaardeerd. Oscar De Clerck werd bekend met zowel vrijstaande beelden als architecturale sculpturen in steen en dinanderie die zowel private als officiële opdrachten omvatten. Hij werkte voor de architecturale

³¹ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2018: *Woonhuis met sculptuur van beeldhouwer Oscar De Clerck* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/215746> (geraadpleegd op 22 maart 2018).

S.N. 2002-2004: *Beeldhouwatelier van Oscar De Clerck Terkamerenstraat 175 Jean Gérard Eggericxstraat 44* [online], <http://www.irismonument.be/nl/Sint-Pieters-Woluwe.Terkamerenstraat.175.html> (geraadpleegd op 22 maart 2018).

³² De oeuvrebespreking kwam tot stand met volgende bronnen:

HOSTYN N. 1992: *beeldhouwer Oscar De Clerck 1892-1968 kunstschilder Jan De Clerck 1881-1962, Oostende*, 7-25.

HOSTYN N. 1993: *Beeldend Oostende: 200 jaar beeldende kunst in Oostende*, Brugge, 111-113 + 151-152.

PIRON P. 1999: De Clerck, Oscar in: PIRON, P., *De Belgische Beeldende Kunstenaars uit de 19de en 20ste eeuw A-K*, Brussel, 310.

S.N. s.d.: *Beeldhouwer O. De Clerck en zijn werken* [online], <http://www.zaventem.be/content/202> (geraadpleegd op 22 maart 2018).

S.N. s.d.: *Laatste week: schetsen van Oscar De Clerck* [online], <http://www.erfgoedplus.be/nieuwsbericht/laatste-week-schetsen-van-oscar-de-clerck> (geraadpleegd op 22 maart 2018).

VANDAMME L. 2010: *Oscar De Clerck een veelzijdig kunstenaar*, s.l., 1-11.

VOLMER H. s.d.: Clerck, Oscar de in: VOLMERH. (red), *Algemeines Lexicon der bildenden Künstler des XX. Jahrhunderts*, Leipzig, 452.

ROMER U. 1998: Clerck, Oscar de in : SAUR, KG, *Allgemeines Künstlerlexikon Band 19 Choupe-Clovio*, Munchen-Leipzig, 523-524.

³³ HOSTYN N. 1993: *Beeldend Oostende: 200 jaar beeldende kunst in Oostende*, Brugge, 111-113.

³⁴ KONINKLIJKE MUSEA VOOR SCHONE KUNSTEN VAN BELGIË s.d.: *Auguste Rodin* [online], <https://www.fine-arts-museum.be/nl/de-collectie/?string=rodin> (geraadpleegd op 17 juli 2018).

sculpturen onder andere samen met de architecten Henry van De Velde (1863-1957)³⁵, Jean-Jules Eggericx (1884-1963)³⁶ en Raphaël Verwilghen (1885-1963)³⁷. Tot zijn bekendste realisaties behoren zeker de sculpturen voor het stadhuis van Charleroi (1936), decoratie van het Belgisch paviljoen in Parijs (1937), New York (1938) en op de Expo '58 in Brussel. Voor zijn bijdrages aan de wereldtentoonstelling van Parijs en New York kreeg hij gouden medailles. Daarnaast maakte hij verschillende openbare gedenktekens in Evere, Rocquebrunes (Frankrijk), Oostende en Leuven en verschillende gedenkpenningen.

De Clerck zetelde in de jury van de Grote Prijs voor beeldende kunst (1934) en in de jury voor de Prix de Rome (1934, 1939, 1956). Hij werd onderscheiden met de verschillende eretekens: Ridder in de Kroonorde, Officier in de Orde van Leopold II, Ridder in de Orde van de Zwarte Ster, Officier de l'Ordre des Palmes Académiques en Chevalier de la Légion d'Honneur (Frankrijk).³⁸

Samen met Oscar Jespers (1887-1970)³⁹, Henri Puvrez (1893-1971)⁴⁰, Geo Verbanck (1881-1961)⁴¹ en Emiel Poetou (1885-1975)⁴² geldt Oscar De Clerck als één van de toonaangevende Belgische beeldhouwkunst tijdens het interbellum. Hij wordt in de inventaris van het bouwkundig erfgoed vermeld met drie relicten in Zaventem waaronder de sculptuur aan zijn eigen woning in de Bevrijdingslaan 25.⁴³ Werk van zijn hand wordt bewaard in verschillende musea waaronder Brussel, Elsene en Oostende. De stad Leuven ontving in 1973 een belangrijke schenking van zijn werken. De schenking wordt in het M-Museum bewaard.⁴⁴ In 1966 kreeg hij een grote retrospectieve tentoonstelling in Sint-Stevens-Woluwe, in 1992 in Oostende.

Hostyn vermeldt het grafteken voor Jozef Deschuyffeleer als enige funeraire realisatie van Oscar De Clerck.⁴⁵

Julien Menten

Over beeldhouwer Julien Menten (geboorte en sterfdatum onbekend) is weinig geweten.⁴⁶ Hij werkte in de jaren 1950-1960 in Sint-Truiden. Van zijn hand is er onder andere een gedenkplaat bekend in het stadspark van Sint-Truiden uit 1958 voor Mathieu Pelzer, een koloniaal militair die stierf in Luluaburg in 1895 en het grafteken voor Louis Sterken (+1957) in Sint-Truiden.⁴⁷ Daarnaast vervaardigde hij tevens het grafteken voor Oscar De

³⁵ AGENSCHAP ONROEREND ERFGOED 2018: van de Velde, Henry [online], <https://inventaris.onroenderfgoed.be/dibe/persoon/5047> (geraadpleegd op 2 mei 2018).

³⁶ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2018: Eggericx, Jean-Jules [online], <https://inventaris.onroenderfgoed.be/dibe/persoon/1221> (geraadpleegd op 2 mei 2018).

³⁷ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2018: Verwilghen, Raphael [online], <https://inventaris.onroenderfgoed.be/dibe/persoon/5835> (geraadpleegd op 2 mei 2018).

³⁸ S.N. 1950: De Clerck, Oscar in: S.N., *Le Livre bleu*, 120.

³⁹ DECOODT H. 2018: *Jespers, Oscar* [online], <https://inventaris.onroenderfgoed.be/dibe/persoon/3025> (geraadpleegd op 27 maart 2018).

⁴⁰ DE KEYSER E. s.d.: *Notice sur Henri Puvrez Directeur de la classe des Beaux-arts* [online], https://marcilhacgalerie.com/marci_data/upload/files/PUVREZHenriARB_199148613.pdf (geraadpleegd op 27 maart 2018).

⁴¹ DECOODT H. 2018: *Verbanck, Geo* [online], <https://inventaris.onroenderfgoed.be/dibe/persoon/6125> (geraadpleegd op 27 maart 2018).

⁴² MANTELS R. s.d.: *De kop van Poetou* [online], <http://www.ugentmemorie.be/de-kop-van-poetou> (geraadpleegd op 27 maart 2018).

⁴³ AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2018: *Woonhuis met sculptuur van beeldhouwer Oscar De Clerck* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/215746> (geraadpleegd op 22 maart 2018).

⁴⁴ S.N. s.d.: *Laatste week: schetsen van Oscar De Clerck* [online], <http://www.erfgoedplus.be/nieuwsbericht/laatste-week-schetsen-van-oscar-de-clerck> (geraadpleegd op 17/07/2018).

⁴⁵ HOSTYN N. 1992: *beeldhouwer Oscar De Clerck 1892-1968 kunstschilder Jan De Clerck 1881-1962, Oostende, 21*.

⁴⁶ Hostyn vermeldt dat Jules Menten een leerling was van Oscar De Clerck aan de Leuvense academie. Het is onduidelijk in hoeverre het om dezelfde persoon gaat. (HOSTYN N. 1992: *beeldhouwer Oscar De Clerck 1892-1968 kunstschilder Jan De Clerck 1881-1962, Oostende, 17*).

⁴⁷ STAS P. 2011: *Wie is wie in Sint-Truiden* [online], http://www.geschiedkundigekringsinttruiden.be/wp-content/uploads/2017/01/WWWIST_volledig_verbeterde_versie_20170129.pdf (geraadpleegd op 22 maart 2018).

Clerck in Zaventem (Sint-Stevens-Woluwe) en het grafteken van Deschuyffeeler in Wommel.

Het grafteken Deschuyffeeler

Jozef Deschuyffeeler werd begraven op 25 juni 1959. Na de begroeting ten huize Deschuyffeler volgde een dodenmis in de kerk van Wommel en tot slot ging de rouwstoet naar de begraafplaats van Wommel. Bij het open graf nabij de calvarie ging kardinaal Jozef Cardijn voor in enkele gebeden waarna de fanfare het 'te velde' en het Belgische volkslied speelde (bijlage 6.3. documentatie, 2). Toen werd de kist in het graf gelaten en namen de familie en omstaanders afscheid bij het graf.⁴⁸ Ook al spreekt het artikel letterlijk van 'het voorlopige graf', uit de plaatsbeschrijving blijkt dat Jef Deschuyffeeler nog steeds op dezelfde plaats begraven ligt.

In december van datzelfde jaar werd een oproep gelanceerd om een schenking te doen zodat een grafteken voor Jozef Deschuyffeeler kon worden opgericht. Een beschermcomité en actiecomité werden opgericht⁴⁹ en zij gaven een brochure met de oproep uit. Op de achterzijde werd een korenaar afgebeeld die in combinatie met een kruis ook terug kwam op de stèle.⁵⁰ (bijlage 6.3. Documentatie 3) Het kapitaal werd samengebracht door 'zovelen die iets hebben gespaard op hun loon of hun vrije tijdsbesteding om hun kleine bijdrage liefdevol te storten. [...] Limburgse mijnwerkers, de Hagelandse seizoensarbeiders, de wevers uit Kortrijk, de arbeiders uit de grootindustrie, op hun vergaderingen en bijeenkomsten van de van K.W.B., A.C.W. of A.C.V. [...]'.⁵¹ Het beschermcomité zocht Oscar De Clerck aan om het grafteken te ontwerpen. Het grafteken werd geplaatst in 1960 en onthuld op 25 juni van dat jaar naar aanleiding van de herdenking van het overlijden van Jozef Deschuyffeeler. De kunstenaar was bij de inhuldiging aanwezig. Met de woorden "Achtbare familie Deschuyffeeler-Delvoye, als goede vrienden en kammeraden van Jef, schenken wij u deze huldezerk en stellen hem onder uw hoede."⁵² schonk het beschermcomité de zerk aan de familie. Robert Deschuyffeeler, broer van Jozef, aanvaardde in naam van de familie het gedenkteken.⁵³ Op hetzelfde ogenblik werd er ook een straat naar Jozef genoemd in Wommel.

Doel van het grafteken was niet enkel het graf af te werken maar ook het leven, werk en gedachtengoed van Jozef te herdenken. Stani De Rijck zegt in zijn inhuldigingstoespraak over de betekenis van het grafteken: "In een brons-relief heeft de kunstenaar uw leven willen boetsen. De steeds voortschrijdenden engel draagt de garve van de rijke oogst. Hij gaat op verovering, steeds op verovering. Hij gaat niet alleen. Hij wenkt en roept dat iedereen volge.

"Ik wil zeer gaarne offeren en mij zelf totaal opofferen voor uw zielen" zegt st.Paulus in zijn tweede brief aan de Corintiërs. U hebt dat uw ganse leven gedaan, Jef. U ging steeds op verovering. Zoals de tekst van Jacobus, die onderaan deze zerk is aangebracht, het zo goed weergeeft: "Weest werkers van het woord, geen hoorders alleen."

De engel, die wij op deze grafzerk zien, is niet het zinnebeeld van de brave, goedige, geduldige, luisterende Christen, het is de dynamische, strijdende, diepgelovige, steeds veroverende Christen.

Zo was Jef Deschuyffeeler.

Meester De Clerck wij danken u voor dit mooie meesterwerk."⁵⁴

⁴⁸ KADOC Leuven, archief Jef Deschuyffeeler, map 12, De laatste tocht, Het Volk, 26 juni 1959.

⁴⁹ KADOC Leuven, archief Jef Deschuyffeeler, map 12, Huldezerk voor Jef Deschuyffeler, onbekende krant, 4 december 1959.

⁵⁰ KADOC Leuven, archief Jef Deschuyffeeler, map 12, Huldezerk Jef Deschuyffeeler.

⁵¹ KADOC Leuven, archief Jef Deschuyffeeler, map 12, Toespraak, gehouden door de heer Stani DE RIJCK, namens het actiecomité "Huldezerk J. Deschuyffeeler".

⁵² KADOC Leuven, archief Jef Deschuyffeeler, map 12, Toespraak, gehouden door de heer Stani DE RIJCK, namens het actiecomité "Huldezerk J. Deschuyffeeler".

⁵³ KADOC Leuven, archief Jef Deschuyffeeler, map 12, Een ontroerende plechtigheid te Wommel Grafmonumetn van Jef Deschuyffeeler onthuld, onbekende krant, maandag 26 juni 1960.

⁵⁴ KADOC Leuven, archief Jef Deschuyffeeler, map 12, Toespraak, gehouden door de heer Stani DE RIJCK, namens het actiecomité "Huldezerk J. Deschuyffeeler".

In 2000 werd de echtgenote van Jef Deschuyffeeler, Gaby Delvoye bijgezet. Hostyn vermeldt het grafteken voor Jozef Deschuyffeeler als enige funeraire realisatie van Oscar De Clerck.⁵⁵

2.3. Beschrijving met inbegrip van de erfgoedelementen en erfgoedkenmerken

Ondergronds graf met erboven een modernistisch hardstenen grafteken bestaande uit een zerk met stèle. Het graf wordt afgedekt met een rechthoekige grondplaat waarop een getrapte, naar achter toe versmallende zerk is geplaatst. Op de zerk ligt het opschrift in opgelegde metalen letters: JOZEF/ DESCHUYFFELEER/ 1913 – 1959/ GABY DELVOYE/ 1920-2000. Achter de zerk staat een stèle bestaande uit een gepikte plaat tussen twee flankerende stijlen. Op de gepikte plaat hangt een bronzen afbeelding van een zegevierende engel met in de hand een bussel korenaren. De bronzen sculptuur is voorzien van een bronzen naamplaatje OSCAR DE CLERCK. Onder de engel staat een metalen Latijns kruis met een korenaar en ernaast de tekst WEEST WERKERS/ VAN HET WOORD/ GEEN HOORDERS ALLEEN/ (JAKOBUS .1.).

2.4. Fysieke toestand van het onroerend goed

De fysieke toestand van het onroerend goed waarvoor dit beschermingsdossier wordt opgemaakt is vastgesteld tijdens een plaatsbezoek op 7 februari 2018. De fysieke toestand is op dat moment fotografisch gedocumenteerd. Deze registratie is als bijlage bij het ministerieel besluit gevoegd en geeft een beeld van de toestand van het onroerend goed op het moment van de bescherming.

Behoudens verborgen gebreken, bevindt het grafteken zich in goede bouwfysische toestand.

3. EVALUEREND GEDEELTE

3.1. Evaluatie van de erfgoedwaarden

De historische waarde van het graf en grafteken Deschuyffeeler:

Het unieke grafteken opgericht in 1960 voor de in 1959 jong gestorven en ter plaatse begraven Jozef Deschuyffeeler. Hij was een boegbeeld van de sociale Vlaamse christelijke zuil tijdens het interbellum tot de jaren 1950. Jozef Deschuyffeeler was zijn hele leven rechterhand van Jozef Cardijn in de Christelijke arbeidersbeweging. Tevens trok hij expliciet de Vlaamse kaart als lid van het IJzerbedevaartcomité en voorzitter van de Vlaamse vleugel van de christendemocratie.

Het unieke grafteken werd als eerbetoon geschonken door arbeiders en katholieke instellingen en verwijst naar de levensfilosofie van Jef Deschuyffeeler waarin het zaaien en oogsten vanuit de katholieke arbeidersleer centraal stond. Om diezelfde reden werd ook de wervende epigrafie aangebracht.

De architecturale waarde van het graf en grafteken Deschuyffeeler:

Representatief voorbeeld van een modernistisch grafteken in gefrijnde blauwe hardsteen. Het materiaalgebruik getuigt van de eeuwenoude traditie om dat materiaal voor graftekens te gebruiken. De vormgeving van het grafteken met een stèle, een zerk met getrapte vormgeving zonder in steen gesculpteerde decoratie en zorgvuldig gefrijnde en gepikte afwerking getuigt van de versobering die de graftekens kenmerkt in de tweede helft van de 20ste eeuw.

De artistieke waarde van het graf en grafteken Deschuyffeeler:

⁵⁵ HOSTYN N. 1992: *beeldhouwer Oscar De Clerck 1892-1968 kunstschilder Jan De Clerck 1881-1962, Oostende, 21.*

Het grafteken is het enige funeraire werk binnen het oeuvre van beeldhouwer Oscar De Clerck, één van de meest toonaangevende beeldhouwers uit de twintigste eeuw in Vlaanderen. De samenwerking tussen Oscar De Clerck en de grafmaker Julien Menten die later ook het grafteken van Oscar De Clerck in Zaventem maakte, zorgt voor een uniek ensemble.

De bronzen engel met de korenschoof in de hand en het kruis omgeven door een korenaar verwijzen naar het leven en gedachtengoed van Jef Deschuyffeeler terwijl de vormgeving representatief is voor de naoorlogse stijl van Oscar De Clerck. Het grafteken met de grafsculptuur is een uniek en kwalitatief uitgevoerd kunstwerk dat gerealiseerd werd in een periode waarvan algemeen wordt aangenomen dat het een periode van verval voor de grafsculptuur is.

De volkskundige waarde van het graf en grafteken Deschuyffeeler:

Uitzonderlijk en laat voorbeeld van een grafteken dat geschonken werd door vrienden, kennissen en sympathisanten en dat daarmee in de traditie staat die ontstond in de 19de eeuw: het schenken van graftekens voor maatschappelijk gewaardeerde burgers met onder andere artistieke, sociale of historische verdienste.

De plaats waar Jef Deschuyffeeler werd bijgezet, in de cirkel rond de calvarie van Wommel, een bijzonder gegeerde en prestigieuze plek, getuigt van het belang dat de gemeente aan Jef Deschuyffeeler toebedeelde in 1959.

3.2. Motivering van het type bescherming

Het graf en het grafteken Deschuyffeeler worden beschermd als monument. Het Onroerenderfgoeddecreet definieert een monument als volgt: "een onroerend goed, werk van de mens of van de natuur of van beide samen, met inbegrip van de cultuurgoederen die er integrerend deel van uitmaken, inzonderheid de bijhorende uitrusting en de decoratieve elementen van algemene belang wegens de erfgoedwaarde(n)."

Het graf met grafteken is een bouwkundig relict. Er zijn op de begraafplaats geen andere beschermenswaardige graftekens aanwezig. Een bescherming als monument is de meest geëigende beschermingsvorm.

3.3. Motivering van de afbakening van de bescherming

De afbakening van het beschermd onroerend goed is opgenomen op het plan dat als bijlage bij het ministerieel besluit is gevoegd. Alle kadastrale percelen gevat door de bescherming zijn opgenomen in artikel 1 van het ministerieel besluit.

De bescherming beperkt zich tot de voetafdruk van het grafteken Deschuyffeeler, inclusief de ondergrondse constructie.

3.4. Juridische toestand

3.4.1. Onroerend Erfgoed:

Op het omgevingsplan in bijlage bij dit dossier zijn de beschermingen opgenomen die in de buurt liggen van het onroerend goed waar dit dossier over gaat.

De volledige begraafplaats is opgenomen in de in 2009 vastgestelde inventaris van het bouwkundig erfgoed onder (erfgoedobject ID89952. Het grafteken wordt niet vermeld.

3.4.2. Ruimtelijke ordening:

De begraafplaats is volgens het gewestplan Halle-Vilvoorde-Asse, goedgekeurd op 6 maart 1977, gelegen in een zone voor gemeenschapsvoorziening.

Het perceel ligt binnen het GRUP de 'Afbakening van het Vlaams Stedelijk Gebied rond Brussel en aansluitende ruimtegebieden' goedgekeurd op 15 december 2011. Het gebied behoort tot de bestemmingscategorie van de grondkleur. Het in overdruk aangeduide gebied is een natuurverwevingsgebied waarbij de functies natuurbehoud en landbouw nevensgeschikt zijn. Het GRUP heeft geen invloed op de bescherming.

4. BEHEERSVISIE

4.1. Beheersdoelstellingen voor het beschermd onroerend goed

In het beschermingsbesluit zijn beheersdoelstellingen opgenomen. Je vindt die terug onder artikel 3 van het ministerieel besluit. De beheersdoelstellingen moeten de zakelijkrechthouders (eigenaars, erfpachthouders, opstalhouders en leasinggevers) en gebruikers op weg helpen om de erfgoedwaarden maximaal in stand te houden of te verbeteren. Ze hebben de optimale verwezenlijking van de erfgoedwaarden voor ogen.

Ze geven richting aan of vormen een kader voor toekomstig beheer van het beschermd onroerend goed. Zakelijkrechthouders en gebruikers dienen rekening te houden met deze beheersdoelstellingen als ze werken wensen uit te voeren aan het beschermd goed. Ook de overheid houdt met deze doelstellingen rekening als ze over deze werken advies moet geven of als ze toelating moet geven voor die werken.

De beheersdoelstellingen spelen in op de erfgoedwaarden, erfgoedelementen en erfgoedkenmerken opgenomen in artikel 2 van het ministerieel besluit.

4.2. Bijzondere voorschriften voor het beschermd onroerend goed

Voor elk beschermd onroerend goed geldt het actief en passief behoudsbeginsel. Dit betekent dat de zakelijkrechthouders en gebruikers het beschermd goed in goede staat moeten houden door de nodige instandhoudings-, beveiligings-, beheers-, herstellings- en onderhoudswerken uit te voeren en dat het verboden is om een beschermd onroerend goed te ontsieren, te beschadigen, te vernielen of de erfgoedwaarden ervan aan te tasten. Het betekent ook dat een zakelijkrechthouder en gebruiker verplicht is het beschermd onroerend goed als een goed huisvader te beheren en het dus niet te verwaarlozen. Alle voorschriften voor de instandhouding en het onderhoud van het beschermd onroerend goed die van toepassing zijn op het beschermd goed zijn opgenomen in artikel 4 van het beschermingsbesluit.

In het Onroerenderfgoeddecreet en Onroerenderfgoedbesluit zijn een aantal algemene voorschriften voor de instandhouding en het onderhoud van beschermd onroerend erfgoed opgenomen, meer bepaald:

- het goed als een goede huisvader beheren en de nodige voorzorgsmaatregelen nemen tegen schade ten gevolge van brand, blikseminslag, diefstal, vandalisme, wind of water;
- de toestand van het goed regelmatig controleren;
- regulier onderhoud uitoefenen;
- onmiddellijk passende consolidatie- en beveiligingsmaatregelen nemen in geval van nood.

4.3. Toelatingsplichtige handelingen voor het beschermd onroerend goed

Voor sommige werken aan het beschermd onroerend goed moet een toelating worden gevraagd. Sommige werken kunnen namelijk een negatief effect hebben op de erfgoedwaarden. Voor alle werken die stedenbouwkundig vergunningsplichtig zijn, of waarvoor een omgevingsvergunning, milieuvergunning of natuurvergunning nodig is, vraagt de vergunningverlenende overheid advies aan het agentschap Onroerend Erfgoed van de Vlaamse overheid.

Voor een aantal werken die niet vergunningsplichtig zijn, moeten de zakelijkrechthouders en gebruikers, voorafgaand aan de uitvoering van de werken, toelating vragen aan het agentschap Onroerend Erfgoed of aan de erkende onroerenderfgoedgemeente. Een overzicht van alle erkende onroerenderfgoedgemeenten is te vinden op www.onroerenderfgoed.be.

De werken waarvoor u toelating moet vragen zijn opgesomd in artikel 5 van het beschermingsbesluit.

5. BRONNEN

KADOC Leuven, archief Jef Deschuyffeeler, map 12, *Bevrijding* 1959, nr 191.

KADOC Leuven, archief Jef Deschuyffeeler, map 12, HERBIET P. 1959: Slechts een "Tot weerziens", *De Nieuwe Gids*, 25 juni 1959.

KADOC Leuven, archief Jef Deschuyffeeler, map 12, HET IJZERBEDEVAARTKOMITEE 1959: In memoriam Jef Deschuyffeeler, *De IJzertoren*, 1959, 13, 23 augustus 1959.

KADOC Leuven, archief Jef Deschuyffeeler, map 12, MGR. J. CARDIJN In memoriam Jef Deschuyffeeler, *De Nieuwe Gids*, 23 juni 1959.

KADOC Leuven, archief Jef Deschuyffeeler, map 12, S.N. 1959: Een tweede rouw Senator Jozef Deschuyffeeler overleden Aflijvige behoorde tot de oprichters van ons dagblad, *De Nieuwe Gids*, 23 juni 1959.

KADOC Leuven, archief Jef Deschuyffeeler, map 12, S.N. 1959: Rouw in de christelijke volkspartij Senator Jef Deschuyffeeler overleden, *De Gazet van Antwerpen*, 23 juni 1959.

KADOC Leuven, archief Jef Deschuyffeeler, map 12, S.N. 1959: Senator J. Deschuyffeeler, *De Nieuwe Gids Antwerpen*, 23 juni 1959.

KADOC Leuven, archief Jef Deschuyffeeler, map 12, VAN CAUWELAER K. 1959: Rouw in de Christelijke arbeidersbeweging Hulde aan Jef Deschuyffeeler, *Het Volk*, 23 juni 1959.

KADOC Leuven, archief Jef Deschuyffeeler, map 12, S.N. 1959: De laatste tocht, *Het Volk*, 26 juni 1959.

KADOC Leuven, archief Jef Deschuyffeeler, map 12, S.N. 1959: Huldezerk voor Jef Deschuyffeller, onbekend tijdschrift, 4 december 1959.

KADOC Leuven, archief Jef Deschuyffeeler, map 12, S.N. s.d.: Beelden uit het leven van een groot mens.

KADOC Leuven, archief Jef Deschuyffeeler, map 12, S.N. s.d.: Huldezerk Jef Deschuyffeeler.

KADOC Leuven, archief Jef Deschuyffeeler, map 12, DE RIJCKE S. 1960: Toespraak, gehouden door de heer Stani DE RIJCK, namens het actiecomité "Huldezerk J. Deschuyffeeler".

KADOC Leuven, archief Jef Deschuyffeeler, map 12, S.N. 1960: Een ontroerende plechtigheid te Wemmel Grafmonument van Jef Deschuyffeeler onthuld, onbekend tijdschrift, maandag 26 juni 1960.

KADOC Leuven, archief Jef Deschuyffeeler, map 12, VAN LANDSCHOOT L. 1960: Het boek van de maand Jef Deschuyffeeler (1913-1959), onbekend tijdschrift 1960.

HOSTYN N. 1983: Clerck, Oscar de, in: KONINKLIJKE ACADEMIE VAN BELGIE, *Nationaal Biografisch woordenboek 10*, Brussel.

HOSTYN N. 1992: *beeldhouwer Oscar De Clerck 1892-1968 kunstschilder Jan De Clerck 1881-1962*, Oostende.

HOSTYN N. 1993: *Beeldend Oostende: 200 jaar beeldende kunst in Oostende*, Brugge.

PIRON P. 1999: De Clerck, Oscar in: PIRON, P., *De Belgische Beeldende Kunstenaars uit de 19de en 20ste eeuw A-K*, Brussel.

ROMER U. 1998: Clerck, Oscar de in : SAUR, KG, *Allgemeines Künstlerlexikon Band 19 Choupe-Clovio*, Munchen-Leipzig.

S.N. 1950: De Clerck, Oscar in: S.N., *Le Livre bleu*.

VANDAMME L. 2010: *Oscar De Clerck een veelzijdig kunstenaar*, s.l.

VOLMER H. s.d.: Clerck, Oscar de in: VOLMERH. (red), *Algemeines Lexicon der bildenden Künstler des XX. Jahrhunderts*, Leipzig.

- HUGAERTS F. & DURNEZ G. 1998 : *Deschuyffeleer, Jozef P.* [online], <http://theater.ua.ac.be/nevb/html/Deschuyffeleer,%20Jozef%20P..html> (geraadpleegd op 25 juli 2018).
- AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2018: *Braecke, Pieter* [online], <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/persoon/1208> (geraadpleegd op 30 april 2018).
- AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2018: *Charlier, Guillaume* [online], <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/persoon/7890> (geraadpleegd op 30 april 2018).
- AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2018: *Eggericx, Jean-Jules* [online], <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/persoon/1221> (geraadpleegd op 2 mei 2018).
- AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2018: *(Graaf) de Lalaing, Jacques* [online], <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/persoon/8281> (geraadpleegd op 30 april 2018).
- AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2018: *Lagae, Jules* [online], <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/persoon/9864> (geraadpleegd op 30 april 2018).
- AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2018: *van de Velde, Henry* [online], <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/persoon/5047> (geraadpleegd op 2 mei 2018).
- AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2018: *Van Wint, Jan Baptist* [online], <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/persoon/10475> (geraadpleegd op 30 april 2018).
- AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2018: Woonhuis met sculptuur van beeldhouwer Oscar De Clerck [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/215746> (geraadpleegd op 22 maart 2018).
- AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED 2018: *Verwilghen, Raphael* [online], <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/persoon/5835> (geraadpleegd op 2 mei 2018).
- DECOODT H. 2018: *Verbanck, Geo* [online], <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/persoon/6125> (geraadpleegd op 27 maart 2018).
- DECOODT H. 2018 : *Jespers, Oscar* [online], <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/persoon/3025> (geraadpleegd op 27 maart 2018).
- DE KEYSER E. s.d.: *Notice sur Henri Puvrez Directeur de la classe des Beaux-arts* [online], https://marcilhacgalerie.com/marci_data/upload/files/PUVREZHenriARB_199148613.pdf (geraadpleegd op 27 maart 2018).
- KON HUGAERTS F. & DURNEZ G. 1998 : *Deschuyffeleer, Jozef P.* [online], <http://theater.ua.ac.be/nevb/html/Deschuyffeleer,%20Jozef%20P..html> (geraadpleegd op 25 juli 2018).
- INKLIJKE MUSEA VOOR SCHONE KUNSTEN VAN BELGIË s.d.: *Auguste Rodin* [online], <https://www.fine-arts-museum.be/nl/de-collectie/?string=rodin> (geraadpleegd op 17 juli 2018).
- KONINKLIJKE MUSEA VOOR SCHONE KUNSTEN VAN BELGIË s.d.: *Jean Delvin* [online], <https://www.fine-arts-museum.be/nl/de-collectie/?string=delvin> (geraadpleegd op 17 juli 2018).
- KONINKLIJKE MUSEA VOOR SCHONE KUNSTEN VAN BELGIË s.d.: *Karel de Kesel* [online], <https://www.fine-arts-museum.be/nl/de-collectie/?string=de+kesel> (geraadpleegd op 17 juli 2018).
- MANTELS R. s.d.: *De kop van Poetou* [online], <http://www.ugentmemorie.be/de-kop-van-poetou> (geraadpleegd op 27 maart 2018).
- S.N. s.d.: *Henri Permeke* [online], https://nl.wikipedia.org/wiki/Henri_Permeke (geraadpleegd op 17 juli 2018).

- KONINKLIJKE MUSEA VOOR SCHONE KUNSTEN VAN BELGIË s.d.: Constant Permeke [online], <https://www.fine-arts-museum.be/nl/de-collectie/?string=permeke> (geraadpleegd op 17 juli 2018).
- S.N. 2002-2004: *Beeldhouwatelier van Oscar De Clerck Terkamerenstraat 175 Jean Gérard Eggericxstraat 44* [online], <http://www.irismonument.be/nl/Sint-Pieters-Woluwe.Terkamerenstraat.175.html> (geraadpleegd op 22 maart 2018).
- S.N. 2009: *Charles Samuel* [online], <http://www.standbeelden.be/kunstenars/charlessamuel> (geraadpleegd op 30 april 2018).
- S.N. 2009: *Paul Dubois* [online], <http://www.standbeelden.be/kunstenars/pauldubois> (geraadpleegd op 30 april 2018).
- S.N. 2011: *Constantin Meunier* [online], <http://www.standbeelden.be/standbeeld/2197> (geraadpleegd op 30 april 2018).
- S.N. 2015: *Jozef Deschuyffeeler* [online], https://nl.wikipedia.org/wiki/Jozef_Deschuyffeeler (geraadpleegd op 25 juli 2018).
- S.N. 2017: *Jozef Deschuyffeeler* [online], <http://www.odis.be/hercules/toonPers.php?taalcode=nl&id=3204> (geraadpleegd op 25 juli 2018).
- S.N. s.d.: *Beeldhouwer O. De Clerck en zijn werken* [online], <http://www.zaventem.be/content/202> (geraadpleegd op 22 maart 2018).
- S.N. s.d.: *Kathleen Scott* [online], https://en.wikipedia.org/wiki/Kathleen_Scott (geraadpleegd op 27 maart 2018).
- S.N. s.d.: *Laatste week: schetsen van Oscar De Clerck* [online], <http://www.erfgoedplus.be/nieuwsbericht/laatste-week-schetsen-van-oscar-de-clerck> (geraadpleegd op 22 maart 2018).
- S.N. s.d.: *Laatste week: schetsen van Oscar De Clerck* [online], <http://www.erfgoedplus.be/nieuwsbericht/laatste-week-schetsen-van-oscar-de-clerck> (geraadpleegd op 17/07/2018).
- STAS P. 2011: *Wie is wie in Sint-Truiden* [online], http://www.geschiedkundigekringsinttruiden.be/wp-content/uploads/2017/01/WWWIST_volledig_verbeterde_versie_20170129.pdf (geraadpleegd op 22 maart 2018).

6. BIJLAGEN BIJ HET INHOUDELIJK DOSSIER

6.1. Omgevingsplan

6.2. Fotobijlage

De fotoregistratie van de fysieke toestand, gevoegd als bijlage bij het ministerieel besluit, bevat alle relevante foto's voor dit dossier. Er is geen afzonderlijke fotobijlage bij het dossier gevoegd.

6.3. Documentatie